

सं गी त वि क्र मो र्व शी य

लेखक :

गोविंद बल्लाळ देवल

बलवन्त
प्रकाशन

बलवन्त पुस्तक भाण्डार

रुग्णियावाट नाका, मुंबई नं. ४

क्रमांक ४७

प्रकाशक :

त्रि. वि. परचुरे,

बलवन्त पुस्तक भाण्डार,
गिरगांव, मुंबई ४.

* *

मुद्रक :

चि. ग. वझे,

साधना प्रेस,
३७४, शनवार, पुणे २.

* *

द्वितीयावृत्ति : नोव्हेंबर १९५५

* *

मूल्य १॥ रुपया

* *

या नाटकाचे रंगभूमीवरील प्रयोगाचे,
चित्रपट, रूपांतर व भाषांतराचे हक्क
आमचेकडे आहेत; परवानगीशिवाय त्यांचा
उपयोग केल्यास कायदेशीर इलाज केला
जाईल.

बृहन्मुंबईकरिता, श्री. वा. स. भावे,
शिकानगर R 6 गिरगांव मुंबई ४, यांना
आम्ही आमचे खास प्रतिनिधी नेमले
आहेत. वरीलपैकी कोणत्याहि हक्काचे
परवानगीबिनाच त्यांना समक्ष भेटावें.

— रामचंद्र गोविंद देवल

गोविंद मुद्रणमंदिर, }
सांगली, (द. सातारा) }

श्रीमन्महाराज
शिवाजीराव होळकर

यांचे सेवेशीं
ग्रंथकर्त्यांने
हें नाटक परमादरपूर्वक
अर्पण केलें असे.

***★

नाटककार

कै. गोविंद बल्लाळ देवल

जन्म

१३ नवंबर १८९५

मृत्यु

१४ जून १९१६

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

विक्रमोर्वशीय हें नाटक अभिज्ञान शाकुंतलाचेंच भावंड असल्यामुळें त्याच्या मनोरम गुणांची प्रशंसा करण्याची आवश्यकता नाहीं. शाकुंतल हें वयानें कनिष्ठ, परंतु गुणांनीं श्रेष्ठ; आणि विक्रमोर्वशीय हें वयानें ज्येष्ठ परंतु गुणांनीं कनिष्ठ, असें बऱ्याच पंडितांचें मत आहे; व या दोन्ही नाटकांचें मार्मिकपणानें परिक्षण केलें असतां, हें मत यथार्थ असल्याचें समजून येईल. विक्रमोर्वशीयास कोणी नाटक न म्हणतां त्रोटक म्हणतात. परंतु 'प्रत्यंकं सविदूषकम्' या लक्षणाप्रमाणें त्यांत प्रत्येक अंकांत विदूषक नाहीं; म्हणून नाटक म्हणणेंच योग्य होय. शाकुंतलाप्रमाणेंच या नाटकाचें कथानक सुरस आहे. आतां मूळ नाटकांतील रस भाषांतरांत जशाचा तसाच उतरवणें कठीण, परंतु मीं तसें करण्याविषयीं बराच प्रयत्न केला आहे. तो कितपत सफल झाला याचा निर्णय करणें मीं प्रिय वाचकांकडे अथवा प्रेक्षकांकडेच सोंपवितों.

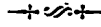
भाषांतराकरितां रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित यांची छापील प्रत मूळाघार धरिली आहे. तथापि त्याच प्रतीतील प्रत्येक पृष्ठाखालीं जे भिन्नभिन्न पाठ दिले आहेत, ते सर्व परस्परांशीं ताडून त्यांतील उत्तम उत्तम वाटले, तेच भाषांतरासाठीं निवडून घेतले आहेत. भाषांतर करितांना ज्या शंका आल्या त्यांतील कांहीं डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनीं दूर केल्या याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. तसेंच ज्यांनीं ज्यांनीं या कामीं मला सहाय्य केलें त्यांचेहि आभार मानतो.

श्रीमन्महाराज शिवाजीराव होळकर यांचे सेवेशीं, हें नाटक त्यांच्याच आज्ञेवरून समर्पण केलें आहे. त्यांस चिरायु करून प्रजापालनाचें कठीण काम यथान्याय घडावें असें त्यांस बुद्धिबल दे व वडिलांप्रमाणें त्यांसहि कीर्तिमान कर अशी जगदीशाची प्रार्थना करून, ही लहानशी प्रस्तावना संपवितों.

एप्रिल, १८८९.

गोविंद बल्लाळ देवल

परिचय

महाराष्ट्राच्या संगीत नाट्यसृष्टीत अण्णासाहेब किलोस्करांच्या मागोमाग नांव घेतले जाते ते गोविंद ब्रह्माळ देवल यांचे होय. या दोघांचा संबंध फार पूर्वीपासूनचा, म्हणजे किलोस्कर गुरु आणि देवल शिष्य असा, असल्यामुळे किलोस्करांनी संगीत नाटक मंडळी स्थापन केल्याबरोबर त्या संस्थेशी देवलांचाहि संबंध आला. त्यावेळी देवलांचे वय पंचवीस वर्षांचे होते.

देवलांचा जन्म सांगलीजवळ हरिपूर गावी ता. १३ नोवेंबर १८५५ रोजी झाला. देवल बेळगांवच्या सरदार हायस्कूलमध्ये शिकत होते, त्या वेळी त्या शाळेत श्री अण्णासाहेब किलोस्कर शिक्षक होते. बेळगांवाहून निघून देवल कोल्हापूरच्या राजाराम हायस्कूलला दाखल झाले आणि मॅट्रिकच्या परीक्षेस ते राजाराम हायस्कूलमधूनच बसले. मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यावर देवलांनी आपल्याच पूर्वीच्या शाळेत, म्हणजे बेळगांवच्या सरदार हायस्कूलमध्ये, शिक्षक म्हणून काम केले. कांहीं कारणांमुळे ती नोकरी सोडून देवल कोल्हापूरच्या शाहू महाराजांचे खाजगी शिक्षक म्हणून राहिले.

ती नोकरी सोडून देवल पुण्यास आले आणि शेतकी कॉलेजमध्ये दाखल झाले. त्या विषयाचा डिप्लोमा त्यांना १८८४ साली मिळाला व पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी मिळाली. ही नोकरी त्यांनी १८८७ साली सोडली आणि तेव्हापासून लेखनाच्या व्यवसायास त्यांनी स्वतःला वाहून घेतले. प्रथम 'पुणे वैभव' या वृत्तपत्रांत स्फुट व राजकीय लेख त्यांनी लिहिले आणि 'कादंबरी कलाप' या मासिकाचे संपादन केले. त्यांनी रेनॉल्डसच्या 'मिस्ट्रीज ऑफ लंडन' या ग्रंथाच्या पहिल्या भागाचे भाषांतरहि केले.

हे व्यवसाय चालू असतांनाच त्यांचा किलोस्कर कंपनीशी संबंधहि होता आणि तत्पूर्वी त्यांनी 'आर्योद्धारक नाटक मंडळी' मध्ये छुझारराव, अश्वत्थामा व गौतमी (स्त्री) अशा भूमिका अत्यंत यशस्वीपणे केल्या होत्या. किलोस्करांच्या शाकुंतलांतील शकुंतलेची पदे देवलांनीच केलेली आहेत आणि

रामराज्यवियोगाच्या तीन अंकांचें नाट्यशिक्षण किलोस्करांच्या नटांना देवलांनीच दिलें होतें. किलोस्करांच्या मृत्यूनंतर भाऊराव कोल्हटकरांच्या मृत्यूपर्यंत किलोस्कर कंपनीचे एकच एक नाटककार देवल होते असें म्हणावयास हरकत नाही. अपवाद म्हणून कै. कोल्हटकरांचें 'वीरतनय' नाटक भाऊरावांनीं रंगभूमीवर आणलें होतें. श्री. अण्णासाहेब किलोस्करांच्या मृत्यूनंतर देवलांचें 'विक्रमोर्वशीय' नाटक किलोस्करांनीं बसविलें आणि या नाटकांतील उर्वशीचें काम हें भाऊरावांचें स्त्रीभूमिकेंतील शेवटचें काम होय. यानंतर भाऊराव पुरुष भूमिका करूं लागले. पुरुष भूमिकांची सुरवात देवलांच्याच 'शापसंभ्रम' नाटकापासून भाऊरावांनीं केली. देवलांच्या शेवटच्या म्हणजे 'शारदा' नाटकांत भाऊरावांनीं 'कोदंडा' ची भूमिका केली. शारदेनंतर देवलांनीं नवीन नाटक लिहिलें नाहीं, फक्त गद्य फाल्गुनरावाला संगीताचा साज चढवून 'संशयकल्लोल' या नांवानें रंगभूमीवर उभा केला.

'विक्रमोर्वशीय' हें भाषांतर आहे. आणि 'शारदा' नाटकाशिवाय बाकीचीं देवलांचीं सर्व नाटके भाषांतरें किंवा रूपांतरें आहेत. विक्रमोर्वशीय हें जरी देवलांचें किलोस्करांच्या रंगभूमीवर आलेलें पहिलें नाटक असलें तरी तें देवलांचें पहिलें नाटक नव्हतें. 'विक्रमोर्वशीय' नाटकाच्या अगोदर 'दुर्गा' व 'मृच्छकटिक' हीं दोन नाटके देवलांनीं लिहिलीं होती. यांपैकी 'दुर्गा' समाजसुधारणाविषयक नाटक होतें. 'विक्रमोर्वशीय' नाटकानंतर 'शापसंभ्रम', 'छुंजारराव', 'फाल्गुनराव' आणि 'शारदा' हीं नाटके देवलांनीं लिहिलीं. देवलांचीं एकंदर सात नाटके आणि सातहि रंगभूमीवर आलीं. 'विक्रमोर्वशीय' व 'दुर्गा' हीं नाटके लोकप्रियतेत शेवटच्या क्रमांकावर आहेत. या दोन नाटकांचे प्रयोग पाहिलेले फारच थोडे लोक आज हयात आहेत. देवलांच्या जन्मशताब्दिमुळेच या दोन नाटकांचे प्रयोग लोकांना आज दिसत आहेत आणि 'विक्रमोर्वशीय' नाटकाची दुसरी आवृत्ति निघत आहे.

शारदा, संशयकल्लोल, मृच्छकटिक आणि छुंजारराव या चार नाटकांचे हल्लीं प्रयोग होत असतात. बाकीच्या तीन नाटकांचे प्रयोग उत्सवप्रसंगीं मुद्दाम केले जातात तेवढेच; त्याशिवाय त्या तीन नाटकांचे प्रयोग साधारणपणें होणार नाहींत. पण नाटकाची भाषा कशी असावी हें ज्यांना शिकवयाचें आहे त्यांना हीं तीन नाटकेहि उपयोगी पडल्याशिवाय रहाणार

नाहींत. ' विक्रमोर्वशीय ' नाटक पुनर्मुद्रित झालें म्हणजे तें नाट्यरसिकांना उपयोगी पडेल याबद्दल यत्किंचित् संशय नाही. विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमांतहि त्याचा केव्हांतरी समावेश होऊं शकेल. आणि सर्वांत महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे कविकुलगुरु कालिदासाची ही कृति मराठींत आणि तीहि सौष्ठवपूर्ण प्रासादिक मराठींत जिज्ञासूंना वाचावयास मिळेल. संस्कृत न शिकता कालिदासाचें वाङ्मयामृत आकंठ पिण्याचें साधन देवलांनीं मराठी रसिकांपुढें ठेवलें आणि ही दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करून 'बलवंत पुस्तक भांडारा'ने आजच्या रसिकांसाठीं तें उपलब्ध केलें. 'बलवंत पुस्तक भांडारा'ची ही कामगिरी निःसंशय प्रशंसनीय आहे.

मुंबई.
नोवेंबर, १९५५.

पु. रा. लेले

प्रकाशकाचे दोन शब्द

सन १८८९ साली 'संगीत विक्रमोर्वशीय' नाटक प्रथम प्रसिद्ध झालें. हल्लीं पंचेचाळीस वर्षे तें अजीबात दृष्टिआड झालें होतें. कै. नानासाहेब जोगळेकर ह्यात होते तोपर्यंत मुक्कामांत एकादा प्रयोग किलोस्कर संगीत मंडळी करीत असे असें समजतें. यंदां कै. गोविंद बल्लाळ देवल यांची जन्म-शताब्दि साजरी होत आहे अशा वेळीं, या नाटकाचें पुनर्मुद्रण करून शताब्दिच्या उत्सवांत सक्रिय भाग घेण्याची व रंगभूमीची सेवा करण्याची संधि आम्हांस दिल्याबद्दल आम्ही श्री. रामचंद्र गोविंद देवल यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. तसेंच आमच्या विनंतीला मान देऊन आमचे मित्र श्री. पु. रा. लेले यांनीं दुसऱ्या आवृत्तीसाठीं परिचय लिहून दिला याबद्दल त्यांचे व मुखपृष्ठावर छापण्याकरितां फोटो दिल्याबद्दल मुं. म. साहित्य संघ व भूमिका करणाऱ्या कलावंतांचे आम्ही आभारी आहों.

नोवेंबर, १९५५.

— प्रकाशक

कै. गोविंद बल्लाळ देवल

ज
न्म
श
ता
ब्दि

म
हो
त्स
व

मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या विद्यमाने, देवलजन्मशताब्दि महोत्सव, संघ मंदिरांत, ता. ९ नोव्हेंबर १९५५ ते २१ नोव्हेंबर १९५५ अखेर साजरा करण्यांत आला. सदर उत्सवाचें उद्घाटन मुंबई राज्याचे सरन्यायाधीश ना. न्या. मू. एम्. सी. छगला यांच्या हस्ते झालें. ह्या उत्सवांत देवलांच्या सातहि* नाटकांचे प्रयोग करून दाखवून, मुं. म. सा. संघानें 'संपूर्ण देवल' नाट्यरसिकांपुढें उभा करण्याचें श्रेय घेतलें. दुर्गा व विक्रमोर्वशीय या नाटकांचे प्रयोग गेल्या ५० वर्षांत झाले नव्हते, यामुळें सदर दोन्ही नाटकांचा 'संघानें' केलेला पुनरुद्धार कौतुकास्पद तसाच अभिमानास्पद होय.

* पृष्ठ ७१ पंहा.

संगीत

विक्रमोर्वशीय

दि. २१ नोव्हेंबर १९५५ रात्रौ ९-३० वाजतां

पुरूरवा	:	श्री. बंडोपंत रानडे
विदूषक	:	„ बाळ नाफडे
गालव	:	„ राजा पटवर्धन
पल्लव	:	„ राम भडसावळे
नारद	:	„ बाळ टिकेकर
कंचुकी	:	„ दत्ता शेठ्ये
चित्ररथ	:	„ धुंडिराज मांजरेकर
आयु	:	कु. ज्योती कलगुटकर
उर्वशी	:	कु. ललिता आमोणकर
चित्रलेखा	:	„ मीरा चौधरी
राणी	:	„ मीनाक्षी इनामदार
निपुणिका	:	„ पुष्पा आंबेगांवकर
सहजन्या	:	„ शरयू फडके
रंभा	:	„ नीला देसाई
मेनका	:	„ सुलभा आंबेगांवकर
तापसी	:	„ ललिता पाठारे

दिग्दर्शक : श्री. गणपतराव बोडस

„ सहाय्यक : सौ. सुधा करमरकर

नृत्य-दिग्दर्शक : हरीश पितळे

साथ : गोविंद पटवर्धन, दामुअण्णा पार्सेकर, बाबुराव कुमठेकर.

निर्माते : मुंबई मराठी साहित्य संघ नाट्यशाखा.

संगीत विक्रमोर्वशीय

अंक १ ला.

मंगलाचरण

+०+

पद.

(कवि वंदुनि आदी० या चा०)

हैं वंदन त्या श्रीशुभदाया ॥ गुरुबलवंताच्या मग पायां ॥ धृ० ॥
जननी जी कां आनंदाची ॥ धवल चंद्रिका हृत्कमलाची ॥
दिव्य दीपिका अज्ञानाची ॥ कामदुहा जी रसिका साची ॥
वाग्देवी ती कविराजाची ॥ स्तवितो मानसमल जाया ॥ १ ॥

पद

(पूर्वी अधरोष्टावरि० या चा०)

शंकर तो सुखदायक होवो ॥ तुम्हां सकलां रसिकांतें ॥
स्थिर भक्तीनें वश जो होतो ॥ अल्पायासें मनुजातें ॥ धृ० ॥
एक पुरुष जो वेदांतींचा ॥ व्यापुनि उरला जगतातें ॥
ईश्वर शब्दा सार्थकता ही ॥ ज्याच्या ठायिंच कीं येते ॥ १ ॥
मोक्षपदाचा लाभ घडावा ॥ इच्छा ज्यांना ही होते ॥
नियम करीनी प्राणादींचा ॥ शोधिति अंतरिं ते ज्यातें ॥ २ ॥

सुत्रधार : असो, (पडद्याकडे पाहून) मारिषा, इकडे ये.

मारिष : (येऊन) हा आलों. काय आज्ञा आहे ?

सूत्र० : मारिषा-

साकी.

पूर्व कवींच्या नाट्यरसाचे ज्ञाते जन हे बसले ॥ सुरस
विक्रमोर्वशीय नाटक कविवर्ये जें रचिलें ॥ नूतन तें नामी ॥
प्रयोग त्याचा करितों मी ॥ १ ॥

तर सर्व पात्रांना अपापले पाठ तयार ठेवा म्हणून सांगा.

मारिष : आशेप्रमाणें करतो. (जातो.)

सूत्र० : (समेकडे पाहून) आतां सर्व पंडितांना माझी अशी प्रार्थना
आहे की :—

दिंडी.

आम्हां दासांवरि लोभ म्हणुनि, किंवा ॥ वस्तु-पुरुषाचा मान
बहु करावा ॥ लक्ष यास्तव लावोनि मारिंकांनीं ॥ कविकृति
ही परिसावि नवी कारीनी ॥ १ ॥

(पडद्यांत)

अंजनीगीत.

सुर पक्षाचा असेल कोणी ॥ अथवा ज्याची गति या गगनीं ॥
या हो या लवकरि धांवोनी ॥ आम्हां राखाया ॥ १ ॥

सूत्र० : (ऐकून) हा अति दीन स्वर कुणाचा बरं ऐकायला येतो? (विचार
करून) हां, समजलों.

साकी.

॥ नरसख मुनिच्या ऊरूपासुनि झाली जी सुरवनिता ॥
हरिलें तिज असुरांनीं मार्गी कुबेर सेवुनि येतां ॥
यास्तव सुरयुवती ॥ वाटे शोक असा करिती ॥ १ ॥

(सूत्रधार जातो.)

(या प्रस्तावनेनंतर पूर्वोक्त म्हणत अप्सरा येतात. इतक्यांत रथस्थ राजा व
त्यांचा सारथी असे प्रवेश करितात.)

राजा : शोक करूं नका—

पद (शृंगा ताडोनि)

सुंदरिनो आतां ॥ सोडा ॥ सर्वहि भय चिंता ॥ सोडा ॥ धृ ॥
सन्निध या माझ्या ॥ सांगा ॥ कोण तुम्हां छळिता ॥ सांगा ॥
भूप पुरुरव जाणा यार्ते ॥ आलों येथे पूजुनि सविता ॥ १ ॥

रंभा : महाराज, तो दुष्ट राक्षस.

राजा : काय राक्षस ! त्यानं तुमचा कोणता अपराध केला सांगा ?

मेनका : एकावं महाराज—

पद (वीरा भ्रमरा० या चा०)

उग्र तपा भंगायो इंद्रा अखचि जी सुंदरी ॥
स्वरूपे श्रीगौरीला हरी ॥ १ ॥
सुरलोकाचे भूषण साचे अमुची प्रिय उर्वशी ॥
सखी ही दुसरी तिजसह अशी ॥ २ ॥
कुबेर संदना जाउनि येतां मार्गी सखीच्या सर्वे ॥
हरीले तिजला कुणि दानवे ॥ ३ ॥

राजा : बरं तो दुष्ट कोणत्या दिशेने गेला ?

अप्सरा : महाराज, असा ईशान्य दिशेने गेला.

राजा : ठीक आहे. तुम्हीं शोक करूं नका. मी तुमच्या प्रियसखीला आतां सोडवून आणतो.

मेनका : (हर्षाने) चंद्राचे पौत्र आपण ! आपल्याला असंच करण योग्य आहे.

राजा : बरं तुम्हीं माझी वाट पहात कुठे बसाल ?

सहजन्या : आम्ही सर्वजणी त्या हेमकूट पर्वताच्या शिखरावर आपली वाट पहात बसतो.

राजा : ठीक आहे. (सूताकडे वळून), सूता, ईशान्य दिशेकडे रथ घालीव.

सूत : जो हुकूम महाराज. (घोडे हांकतो.)

राजा : (रथवेग पाहून) शाबास ! सारथे, शाबास ! या अशा रथवेगानं—

पद (झडकरी पाव)

टाकिन गरुडासहि मागें ॥ काय कथा मग त्या असुराची
व्यर्थचि तो भागे ॥ धृ० ॥ हे घन चूर्ण पहा होती ॥ बारिक
रणपरी दिसती ॥ रथाच्या मागें ते उडती ॥ अरांत दुसरी
पंक्ति अरांची दिसत चक्रवेगें ॥ १ ॥ ह्यशिरिं चामर सरळ
कसें ॥ चित्रासम तें अचल दिसे ॥ ध्वजपट हाही स्थिर
भासे ॥ अंती दंडाग्रीं सम ऐसा, वेग पवनयोगें ॥ २ ॥

(असें बोलून राजा व सूत जातात.)

रंभा : गडे, राजर्षि तर गेला. चला आतां आपण देखील त्या हेमकूट पर्वतावर
जाऊन वसूं.

मैनका : चला तर. (पर्वतावर जातात.)

सहजन्या : सखे, तो राजर्षि आपल्या दुःखाचं निवारण करील का ?

रंभा : अग, त्याची तुला अगदीं काळजी नको.

सहजन्या : सखे, दैत्यांना जिंकायचं मोठं कठीण ! म्हणून म्हणतें.

रंभा : गडे, इंद्रसुद्धां मोठमोठ्या युद्धाच्या वेळीं त्याला मध्यलोकांहून मोठ्या
सन्मानानं बोलवून आणून आपल्या सेनेच्या अग्रभागीं उभा करतो. कारण
तो असला म्हणजे देवांचा जय व्हायचाच आपला.

सहजन्या : बरं बाई ! एकदां विजयी होवो म्हणजे झालं.

मैनका : (आनंदानें) अगबाई !

डुंबरी.

झळके हरिणध्वज ज्यावरचा ॥ सोमदत्त हा रथ
भूषाचा ॥ धृ० ॥ होउनि विजयी आला वाटे ॥ त्याविण नच
तो परतायाचा ॥ १ ॥

(सर्वजणी पहात उम्या राहतात.)

(तदनंतर सजा, सूत, म्यालेली उर्वशी व चित्रलेखा येतात.)

चित्रलेखा : सखे सावध हो. असं काय करतेस ती ?

राजा : सुंदरि, सावध हो.

१ पद (लाज येई रजनीस०)

लेश ही न उरला आतां दानवी भयाचा ॥ जाण सर्व महिमा
हा त्या वज्रधारकाचा ॥ धृ० ॥ उघडि नेत्र कमलाक्षी हे
सोड सोड भीती ॥ पंकजासि उघडी जैसी रविविकासिनी
ती ॥ होय उषःकालीं जेव्हां लोप तो तमाचा ॥ १ ॥

चित्रलेखा : ही कांहीं अजून सावध होत नाही. नुसता श्वासोच्छ्वास मात्र
चालला आहे. एवढ्यावरूनच ही जिवंत आहे असं ओळखायचं.

राजा : चित्रलेखे,

पद (मी कुमार ती हि०)

किति झाली पीडित बघ ही ॥ तव सखी असुरतापानें ॥ धृ० ॥
अति कोमल कुसुमासम हें ॥ कांपतें हृदय भीतीनें ॥ चाला ॥
घनकुचांमधें जो दिसतो ॥ मंदारहार सुचवी तो ॥ हृत्कंप
कित्ती हा होतो ॥ वर खालीं श्वासोच्छ्वासनें ॥ १ ॥

चित्रलेखा : सखे, तू आपल्या मनाला कांहीं तरी धीर दे. अप्सरा असून असं
काय करतेस ती ! हें कांहीं बाई चांगलं नव्हे. (उर्वशी सावध होऊं लागते.)

राजा : (आनंदानें) चित्रलेखे,

डुंबरी (बधुनि वाटतें मन्मनी०)

मजसि जाहली वाटतें ॥ सावध ही ॥ धृ० ॥ हळु हळु शशि
उदयाचलियेतां ॥ सोडितसे तम रात्रीतें ॥ १ ॥ जातां धूर
जशी रजनीची ॥ वन्हिज्वाला ती दिसते ॥ २ ॥ तटपातानें
कलुषित गंगा ॥ निर्मल जैशी मग होते ॥ ३ ॥

चित्रलेखा : सखे, तुला खरंच सांगतें, त्या देवांच्या शत्रूंचा पराभव झाला
आणि ते दुष्ट निराश होऊन पळून गेले.

उर्वशी : (झोळे उघडून) काय प्रभावदर्शी इंद्रानं का त्यांचा पराभव केला ?

चित्रलेखा : अग इंद्रानं नव्हे. पण इंद्रासारखेच पराक्रमी हे दयाळू पुरुष
राजे यांनीं त्यांचा पराभव करून तुला सोडवून आणलं.

उर्वशी : (राजाकडे पाहून.) तर मग त्या राक्षसांचा हा माझ्यावर मोठा उपकारच समजला पाहिजे.

राजा : (उर्वशीकडे पाहून) खरोखर ! नारायणऋषींच्या तपाचा भंग करण्याकरितां अप्सरा गेल्या होत्या, त्यांना या उर्वशीला पाहून लज्जा उत्पन्न झाली, यांत कांहीं नवल नाही. कारण हिचं लावण्यच तसं आहे ! मला तर असं वाटतं की:-

पद (दैव योग दुर्विपाक०)

कांतिप्रद चंद्र; परम रसिक मदन वा ॥ निर्मी कीं कुसुममास
सुतनु ही नवा ॥ धृ ॥ जो वेदाभ्यास करनि मूढ जाहला ॥
नीरससा सकल विषय ज्यास वाटला ॥ निर्मिल तो जरठ
काय कुसुम कोमला ॥ रमणी ही खचित नव्हे ऊरुसंभवा ॥१॥

उर्वशी : गडे, माझ्या सगळ्या मैत्रिणी कुठें आहेत पण ?

चित्रलेखा : सखे, तें या महाराजांना माहित असेल.

राजा : (उर्वशीला) त्या सर्वजणी मोठ्या दुःखांत आहेत. कारण तूंच पहा कीं—

पद (देखो सखी कान्हया०)

ज्या सदा वसति तुज जवळि पाहि ॥ हो विरह त्यांसि तरि
नवल नाहिं ॥ धृ० ॥ सहज एकदां दिसलिस ज्याला ॥
होईल विरहें व्यथित तो हि ॥ १ ॥

उर्वशी : (आपल्याशीं)

पद. (बासरी बजावे काना०)

भाषण किति मधुर तरी ॥ होय सुधारसैं ॥ धृ ॥
अथवा,

वर्षे जरि चंद्र सुधा ॥ अधिक त्यांत कायसैं ॥ १ ॥

(राजास) म्हणूनच त्यांना एकदां केव्हां पाहीन असं मला झालं आहे.

राजा : (दाखवून) त्या पहा.

साकी.

जैसे लक्ष्मि उत्सुकतेने राहुमुक्त चंद्राला ॥ तैसे अवलोकिति
त्या पाहे सख्या तुझ्या वदनाला ॥ हेमगिरीवरुनी ॥
उत्कंठित बहु होवोनी ॥ १ ॥

(उर्वशी उत्सुकतेने पहाते.)

चित्रलेखा : सखे, इतक्या उत्सुकतेने कुणाला पहातेस ती ?

उर्वशी : अग जो आपल्या सुखदुःखाचा वाटेकरी झाला त्याला एकदां डोळे
भरून पहाते.

चित्रलेखा : कोण तो ?

उर्वशी : (गुप्त अभिप्रायानें) अग कोण म्हणजे ? सखीजन.

सहज्या : (हर्षानें मेनकेस.) सखे, तो पहा राजर्षि, आपल्या मैत्रिणी
चित्रलेखा व उर्वशी यांना घेऊन इंकडेच येत आहे. कसा दिसतो आहे पण !
अगदीं विशाखा नक्षत्राजवळ चंद्रच !

रंभा : गडे, त्या राक्षसापासून आपल्या सखीला सोडवून, तिला बरोबर घेऊन
हा राजा सुखरूप परत आला, हें फार चांगलें झालें.

मेनका : सखे, राक्षसांना जिंकायचं मोठ्ठं कठिण असं म्हणत होतीस ना !

राजा : सूता, या हेमकूटपर्वताजवळ रथ उभा कर.

सूत : जी हुकुम. (तसें करितो.)

(रथाखालीं उतरतांना उर्वशीचा राजास स्पर्श होतो.)

राजा : अहाहा !

दिंडी.

रथक्षोभें बाहूस बाहु लागे ॥ अंगि उठले रोमांच तथा योगें ॥
फुटति अंकुर हे साच मन्मथाचे ॥ खरें झालें साफल्य या
श्रमाचें ॥ १ ॥

उर्वशी : (लाजून) अग जरा पलीकडे हो !

चित्रलेखा : (हंसत) पलीकडे कुठें होजं ?

रंभा : या राजानं आपल्यावर मोठा उपकार केला आहे. म्हणून याचा-
ही आपण सन्मान केला पाहिजे. (सर्वजणी राजास सामोऱ्या येतात.)

राजा : सुता, जशी वल्लींना वसंतश्री, तशी ही सुंदरी आपल्या उत्कंठित
सखींना भेटून येईपर्यंत रथ इथंच उभा कर.

सुत : जी हुकुम महाराज ! (रथ उभा करितो.)

सर्वजणी : आज महाराज विजयी झाले यानं आम्हांला मोठा आनंद झाला !

राजा : तुमची व तुमच्या सखीची भेट झाली, हाही आनंद कांहीं कमी
नाहीं !

उर्वशी : (चित्रलेखेचा हात धरून खाली उतरून)

पद (यातके नन्न यंत्रिणी.)

भेटा कडकडुनी ॥ सखींनो ॥ धृ ॥ भेट पुन्हां ही होईल
! तुमची ॥ नव्हतिच आशा मजलागोनी ॥ १ ॥

रंभा : महाराजांनी चिरायु होऊन या पृथ्वीचं सदोदित पालन करावं !

सुत : महाराज, पुरवके तरफसे घडघड घडघड ऐसा रथका आवाज सुन्नेमे
आता है, मेरा ऐसा अंदाज है के—

साकी.

उतरे कोई अकासमेसे देख परत है मुजसे ॥ सोभत तन
देखीये जिसकी सुन्नेके भूखनसे ॥ शिरपर परबतके ॥ मेघहि
बिजलि साथ लेके ॥ १ ॥

सर्वजणी : (पाहून) अग बाई ! हे चित्ररथ गंधर्व आले.

चित्ररथ : (प्रवेश करून राजास) राजा, स्वपराक्रमानं आज तूं इंद्रावरही
उपकार केलास, शाबास !

राजा : कोण गंधर्वराज ! प्रियमित्रा, ये ये !

(राजा व चित्ररथ एकमेकांस भेटतात.)

चित्ररथ : मित्रा —

पद

केशी दानवाधम उर्वशीला हरण करि हें परिसुनी ॥ इंद्र
धाडी विबुधसेना सुंदरीच्या मोचनी ॥ १ ॥ मार्गी किन्नरांच्या
मुखीं सर्वहि तुझा विक्रम ऐकुनी ॥ प्राप्त झालों नृपा येथें
तुष्ट चित्तीं होउनी ॥ २ ॥

तर आतां —

पद (शिव शिव ही निर्धनता०)

उर्वशिसह येवोनी भेट वासवा ॥ प्रिय त्याचें आचरिलें थोर
भूधवा ॥ धृ ॥ पूर्वीं त्या नारायणमुनिवरें दिली ॥ नारी ही
इंद्रा त्वां आज अर्पिली ॥ अरिपासुनि हरण करुनि
मित्रपुंगवा ॥ १ ॥

राजा : छे छे ! मित्रा, असं म्हणूं नकोस. कारण —

पद (सदर.)

हा प्रभाव सर्वहि त्या अमरपतीचा ॥ त्या योगें जिंकी रिपुस
मित्रगण तयाचा ॥ धृ ॥ गिरिकंदरि पंचानन गर्जना करी ॥
प्रतिशब्दें प्राणचि ते सोडिती करी ॥ तेवि आज मजसि होय
विजयलाभ साचा ॥ १ ॥

चित्ररथ : निरभिमानत्व हें एक पराक्रमाचं भूषणच आहे.

राजा : मित्रा, इंद्रदर्शनाला येण्याची ही वेळ नव्हे. यासाठीं तूच उर्वशीला
नेऊन इंद्राच्या स्वाप्तीन कर, म्हणजे झालं.

चित्ररथ : जसं तुझ्या विचाराला येईल तसं.

(अप्सरांस) चलावं सर्वांनीं. (उर्वशी व चित्रलेखा या दोघीशिवाय सर्व
जातात.)

उर्वशी : सखे चित्रलेखे, ज्यांनीं आपल्यावर एवढा उपकार केला, त्यांना
विचारल्यावांचून जाणं कांहीं बरोबर नाही. पण बाई माझ्याच्यानं त्यांच्यापुढें
उभे राहून बोलवायचं नाही. तर तूच कां माझ्या वाटचा निरोप घेईनास ?

चित्रलेखा : बरं तर, मी घेतें निरोप. (राजाजवळ जाऊन) महाराज !
उर्वशीची अशी विनंती आहे, की दुसरी प्रिय सखीच अशी आपली कीर्ति
बरोबर घेऊन स्वगलोकीं जायची मला आज्ञा असावी.

राजा : बरं आहे तुम्ही आतां जा, परंतु लवकरच परत यालना ?
(उर्वशी व चित्रलेखा आकाशमार्गानें जायला निघतात.)

उर्वशी : (जातांना अडखळल्यासारखें करून)

ठुंबरी (लगाये लिनोजा०)

या वेला गुंतली ॥ माळ कशी ही न सुटे मज ॥ धृ० ॥ तूं तरि
येउनि सोडिव आतां ॥ ॥ सखये ॥ गति माझी खुंटली ॥ १ ॥

(असें म्हणून राजाकडे बघत उभी राहते)

चित्रलेखा : (हंसून) छे बाई ! ही फारच बळकट गुंतली आहे. माझ्यांन
सुटणं कठीण दिसतं.

उर्वशी : पुरे गडे, तुझी सारीच थट्टा ! सोडीव किंग.

चित्रलेखा : अग, ही सुटण्याजोगी नाही. पण सुटली तर पाहतें बाई (माळ
सोडविण्यास लागते.)

उर्वशी : सखे, या बोळण्याची तुला पक्की आठवण असूंदे बरंका.

राजा : (आनंदानें.)

पद (कारे हरी तू०)

लते खरिच तूं प्रियकरणी ॥ माळ धरुनिया मृगनयनेला
करिसि उभी क्षणभरि गमनीं ॥ धृ ॥ पाहतसे मुरडोनि हळुच
ही ॥ दृष्टि पडे मुखचंद्र पुन्हां ॥ सुखवीत मना ॥ भरला
नयनीं ॥ १ ॥

(चित्रलेखा माळ सोडविते)

सूत : सुनो महाराज—

साकी

सुरबैरीको मारा जिसने डुबा दिया सागरमो ॥ पवनअख ये
फिरसे आके, बैठ गया शरधीमो ॥ भुजंग के जैसा ॥ आके
बारुलमे घूसा ॥ १ ॥

राजा : ठीक आहे. तर मग रथ तयार कर.

(सूत तसें करितो. राजा रथारूढ होतो.)

उर्वशी—

ठुंबरी.

पडेल पुन्हां गांठ कधीं ॥ नकळे मज यांची ॥ धृ० ॥ दानवासि
जिंकुनि जो ॥ उपकारी होय खरा ॥ प्राणदान दे मला ॥ १ ॥

(असें म्हणत, राजाकडे पाहत, व श्वासोच्छ्वास टाकीत सखीसह गंधर्वाबरोबर
निघून जाते.)

राजा : (उर्वशीच्या मार्गाकडे पाहून) या मदनाचा सपाटा काय विलक्षण
आहे पहा ! जो कोणी याच्या पाशांत सांपडतो, तो दुर्लभ स्त्रीच्याही नादीं
लागतो.

श्लोक (हरिणी.)

जनक सद्ना जातां व्योमीं तनूंतुनि या मना ॥ सुतनु कशि
ही नेते वेगें बळेचि सुरांगना ॥ खुडुनि कमला जैसी हंसी
मृणाल विदारुनी ॥ धरुनि वदनी ओढी तंतू सर्वेचि
तयांतुनी ॥ १ ॥

(सूतासह जातो.)

(अंक १ ला समाप्त)

अंक २ रा.

(विदूषक प्रवेश करितो.)

विदूषक : काय करावं ! परान्नलंपट ब्राह्मणांचं अधाशीपणानं पोट फुगून जसं फुटाथच्या बेताला येतं, तसं राजरहस्यानं माझं पोट फुटून जाईल कीं काय असं वाटतं. जीभ तरी किती आवरून धरूं ! बरं तर, आतां असं करतो. माझा मित्र राज्यकारभार आटपून येईपर्यंत या देवच्छंद नामक प्रासादावर निवांतसा जाऊन बसतो. म्हणजे तिथें फारशीं मनुष्यें नसल्यामुळें माझ्याशीं कुणी बोलायचं तरी नाहीं.

(तदनंतर निपुणिका चेटी प्रवेश करिते.)

निपुणिका : सूर्योपस्थान करून महाराजांची स्वारी परत आली, त्या दिवसापासून महाराजांचं मन अगदीं उदास झालं आहे. तर हें कुणाच्या उत्कंठेनं ! हें त्यांचा प्रियमित्र माणवकभट त्याच्यापासून हळूच युक्तीनं काढून आण, अशी मला काशीराजकन्या राणीसाहेबांनीं आज्ञा केली आहे. हें त्या मद्दुर्ग्यापासून कसं बरं काढून घ्यावं ? (किंचित् विचार करून) हात्तिच्यारे ! यांत मेला इतका विचार तो कशाला पाहिजे ? कारण, गवताच्या पातीवर दहिं-वराचा विंदु जसा क्षणभरही ठरत नाहीं, तसं तें राजरहस्य फार वेळ कांहीं त्याच्या पोटान्त रहायचं नाहीं. बरं तर, त्याचा आतां शोध करतें. (इकडे तिकडे फिरून व विदुषकास पाहून.) तो पहा माणवकभट आपल्याच मनाशीं कांहीं पुटपुटत बसला आहे. अहाहा !! काय दिसतोय पण. जसं कांहीं एखादं चित्रांतलं माकडच !! (जवळ जाऊन नमस्कार करिते) आर्या मी नमस्कार करितें.

विदूषक : (त्रासानें) कल्याण कल्याण. (आपल्याशीं) या दुष्ट चेटीला पाहून तें राजरहस्य माझं हृदय विदारून बाहेर येतं कीं काय असं वाटतं. (उघड) निपुणिके तूं आपलं गायचं, नाचायचं काम सोडून कोणीकडे ग निघालीस ?

निपुणिका : भटजीबुवा, राणीसाहेबांच्या आशेवरून इकडेच आले आहे.

विदू० : असं काय ! राणीसाहेबांची काय आज्ञा आहे बरं ?

निपु० : बाईसाहेबांचं असं म्हणणं आहे कीं, आपली मजवर निरंतर ममता असल्यामुळे मला कांहीं दुःख होत असतां आपण कांहीं माझी उपेक्षा करणार नाहीं.

विदू० : निपुणिके, माझ्या मित्रानं राणीसाहेबांच्या मनाला वाईट वाटेल असं कांहीं आचरण केलं कीं काय ?

निपु० : दुसरं कांहीं नाही, ज्या स्त्रीची महाराजांना उत्कंठा लागली आहे, तीच ही, असं समजून तिच्या नांवानं त्यांनीं राणीसाहेबांना हांक मारली.

विदू० : हं ! एकूण ह्या राजेश्रींनीं आपलं रहस्य आपणच फोडलं वाटतं ! मग मी तर भट ! मला आपली जीभ कशी आवरणार ? (निपुणिकेस) काय राणीसाहेबांना माझ्या मित्रानं उर्वशी म्हणून हांक मारली कां ? तर मग आतां खरं सांगतो. हें पहा, त्या उर्वशीचं दर्शन झाल्यापासून, माझा मित्र अगदीं वेडा होऊन गेला आहे. तो केवळ राणीसाहेबांनाच दुःख देतो असं समजू नकोस ; मला देखील त्याच्यापासून अलीकडे फार पीडा होते. कारण माझ्याशीं कधीं थट्टा नाही, मस्करी नाही, हंसणं नाही, कांहीं नाही ! रात्रंदिवस तिचा निजध्यास !

निपु० : (आनंदानें) शाबास ! ह्या राज्यरहस्यरूपी किल्ल्याचा तर मी भेद केलाच. (उघड) तर मग भटजी, राणीसाहेबांना जाऊन काय सांगूं ?

विदू० : निपुणिके राणीसाहेबांना, माझी अशी विनंति सांग कीं, जेव्हां ह्या मृगतृष्णेपासून मी माझ्या मित्राला माघारा फिरवीन तेव्हांच हें तोंड आपल्याला दाखवीन.

निपु० : बरं, कळवितें तर असैं. (जाते.)

(पडद्यांत स्तुतिपाठक स्तुति करतात.)

महाराजांचा विजय असो :—

गद्य.

अधिकार तुझा, तेचि त्या तेजोनिधि सवित्याचा, समचि
आर्म्हीं मानितों भूमिकांता ॥ करिसि विध्वंस तूं प्रजाजन
कुमति तिमिराचा, रविहि पळवी घोर तमासि दिगंता ॥
दिवसाच्या षष्ठ्यभागी क्षणभरि घेत विश्राम तो, तूं हि त्या
समयीं स्वच्छंदें आनंदविसी स्वांता ॥ १ ॥

विदू० : हा पहा माझा मित्र राज्यकारभार आटपून इकडेच येत आहे; तर आतां त्याच्या जवळ जावें. (नंतर उत्कंठित झालेला राजा प्रवेश करतो.)

राजा—

पद (कोन जाय ब्रिजमो०)

पाहिली त्या क्षणिंच शिरे ॥ हृदयमंदिरांत कशी ॥ दिव्य
सुंदरी ॥ धू० ॥ नेम चलेना त्या मदनाचा ॥ पाडी तो
तीव्रशरें ॥ छिद्र या उरीं ॥ १ ॥ त्या मागें ती गेली वाटे ॥
न कळे कां देत असा ॥ ताप अंतरीं ॥ २ ॥

विदू० : (मनांत) त्या विचाऱ्या राणीला जी पीडा होत आहे, ती खरी आहे.

राजा : मित्रा, तूं तें रहस्य गुप्त ठेवलं आहेस ना ?

विदू० : (मनांत) म्हणजे ! हा ज्या अर्थी मला असं विचारतो, त्या अर्थी ही गोष्ट याच्याकडून फुटली नसावी. एकूण त्या लबाड चेटीनं मला फसविलं म्हणायचं तर मग ?

राजा : (शंकित होऊन) कां ? प्रश्नाचं उत्तर दिलं नाहीस ?

विदू० : अशी-अशी मी आपली जीभ आवरून धरली आहे कीं तुला देखील एकदम उत्तर दिलं नाहीं.

राजा : शाबास ! असंच पाहिजे. पण माझं मन उद्विग्न झालं आहे, तें कोणत्या उपायानं स्वस्थ होईल बरं ?

विदू० : चल, स्वयंपाक घरांत जाऊं.

राजा : तिथेरे कशाला ?

विदू० : कशाला म्हणजे ? तिथं नानाप्रकारचीं पक्वान्नं तयार करून ठेविलीं आहेत. त्यांतले एक दोन लाडू म्हण, दोन मोदक म्हण, खाल्लेस म्हणजे झालं.

राजा : मित्रा, ते पदार्थ खाऊन तुझ्या मनाला मात्र स्वस्थता येईल. परंतु मला जी वस्तु पाहिजे ती फार दुर्मिळ आहे. ती मिळाल्यावांचून माझ्या मनाला कशी बरं स्वस्थता येईल ?

विदू० : बरं, मी तुला असं विचारतो कीं, तूं त्या उर्वशीच्या कधी दृष्टीस पडला आहेस का ?

राजा : हो, पडलो आहे, मग ?

विदू० : तर मग ती तुला मुळीच दुर्मिळ नाही.

राजा : (मनांत) याचं म्हणणं पक्षपाताचं आहे. (उघड) मित्रा, पण ती इतकी रूपवती आहे, की तिच्या रूपाला दुसरी उपमाच नाही.

विदू० : तूं तिचं इतकं वर्णन करतोस, म्हणून मी तुला विचारतो कीं मी जसा अद्वितीय कुरूप तशी ती अद्वितीय सुंदर आहे का ?

राजा : तुला काय सांगू मित्रां ? ती इतकी रूपवती आहे की तिच्या संपूर्ण अवयवांचं वर्णन करणं तर माझ्या हातून व्हायचंच नाही, पण थोडक्यांत सांगतो. ऐक :

पद (कसें मी मारू, माझे नवलाचें०)

आभरणाचें ॥ आभरण होय ती साचें ॥ धृ० ॥ जीं जीं शोभा-
द्रव्यें तयां ॥ शोभा देत तिची ती काया ॥ उपमानाचें ॥
उपमान जाण वपु तीचें ॥ १ ॥

विदू० : म्हणूनच बरं ! त्या सुरांगनेच्या नादीं लागून तूं हें चातकाचं व्रत धरलंस ?

राजा : म्हणजे काय रे ?

विदू० : म्हणजे, मेघजलाच्या आशेनं चातक जसा वर मान करून मेघवृष्टीची वाट पाहत बसतो, तसा तूं त्या उर्वशीची आशा धरून बसला आहेस.

राजा : कांहीं म्हण मित्रा, पण उर्वशीची उत्कंठा फार लागल्यानं मला गारशा एकांतावांचून चैन पडायचं नाही. मला प्रमदवनांत घेऊन चल.

विदू० : (मनांत) करतां काय, गेलं पाहिजे, इलाज नाही. (उघड) असं इकडून यावं महाराज. हा दक्षिणेकडून किती गार वारा येत आहे. मला वाटतं कीं आपण येणार म्हणून त्या प्रमदवनानं आपला आदर करण्या-
करितांच याला सामोरं पाठविलं असावं.

राजा : (हंसून) मित्रा, तुझा तर्क बरोबर आहे. तसंच, या वायूला दक्षिणे वायु हे नांव अगदी योग्य आहे. कारण :—

अंजनीगीत.

पुष्पकालिं हा मधुलतिकेला ॥ सिंचन करुनी सुखवी तिजला ॥
लावी नुसतें डोलायाला ॥ कुंदलतेला या ॥ १ ॥ सत्य प्रेमा
एकीवरती ॥ दावि दुजीवरि लटकी प्रीती ॥ पाहुनि ऐसें
वाटे चिर्त्ती ॥ कामी हा साचा ॥

विदू० : महाराज, आपलं हि वर्तन सध्यां या वायूप्रमाणेंच आहे. (इकडे तिकडे फिरून) महाराज, हेंच प्रमदवनाचं द्वार. चलावं आंत.

राजा : अगोदर तूच हो पुढें. (दोघे आंत जातात.) मित्रा, प्रमदवनांत गेलों असतां माझी व्यथा कांहीं तरी कमी होईल असं वाटत होतं. पण नदीच्या ओघांत सांपडलेल्या मनुष्याला उलट पोहून जाणं जसं कष्टदायक होतं, तसं माझं इथं येणं झालं.

विदू० : तें कसं बरं ?

राजा : ऐकः—

साकी

वांछी दुर्लभ वस्तुस मन जें, आधिंच मदनें झुरतें ॥
तशांत पानें गळलीं पेशा आम्रतरूचे बघ ते ॥
अंकुर नव दिसती ॥ पीडा दुःसह मज देती ॥

विदू० : हें पहा, आतां उगीच दुःख करूं नकोस. थोडक्याच वेळांत प्रत्यक्ष मदन तुला साह्य होऊन तुझा इष्ट हेका पूर्ण करील.

राजा : मी या ब्राह्मणवचनाचा मोठ्या आनंदानं स्वीकार करितों.

विदू० : मित्रा, वसंतकाळ समीप आला, असं सुचविणारी या प्रमदवनाची शोभा तरी पहा. किती रमणीय दिसते ती !

राजा : ती तर मला प्रत्येक वृक्षाच्या ठिकाणीं दिसते, हें पहा :—

पद (परम सुवासिक पुष्पे)

कोगटीची कलिका वरती स्त्रीनखसम आरक्त असे ॥ तैसी दोहों बाजुंस खालीं श्यामवर्ण बहु रम्य दिसे ॥ १ ॥ अशोक तरुची बाळकळी ही तांबुस सुंदर फुललि नसे ॥ अल्प रजांनीं युक्त सुकोमल आम्रमंजरी ही विलसे ॥ २ ॥ या उद्यानीं शोभा ऐसी पाहुनि मजला वाटतसे ॥ बाल्य तरुणपण या दोहोंच्या मधें मधुश्री शोभतसे ॥ ३ ॥

विदू० : अरे मित्रा, ही पहा इथं वासंतीलतेची मंडपाकार कशी सुरेख जाळी आहे. तिच्या आंतल्या बाजूला तो इंद्रनीलमण्याचा चौरंग आहे, आणखी त्यावर भ्रमरांच्या संघट्टनानं हीं पुष्पं गळून पडलीं आहेत, पहा. हा सर्व थाट पाहून हें प्रमदवन आपलीच वाट पाहत आहे कीं काय असं वाटतं. तर मित्रा, याच्यावर अनुग्रह कर.

राजा : बरं तर (असें म्हणून बसतो).

विदू० : हां, आतां इथें स्वस्थ बसून या रम्य लतेकडे दृष्टि लाव, आणखी उर्वशीविषयींची जी तुझ्या मनांत उत्कंठा आहे, ती घालीव कशी.

राजा : (श्वास सोडून) छे मित्रा, काय सांगतोस हें !

अंजनीगीत

दिव्य रूप तें बहुनि तियेचें ॥ नयनां लागे वेदचि साचें ॥

मग लतिका ही पाहुनि त्यांचें ॥ रंजन केवि घडे ॥ १ ॥

तर ती मला पुनः दिसेल असा एखादा उपाय सांग.

विदू० : मी उपाय सांगूं ? वः अहिल्येवर लंपट झालेल्या इंद्रान्नं वज्रः आणि उर्वशीवर लंपट झालेला तुझा मी, हे दोघेही असल्या कामांत अगदीं निरुपयोगी.

राजा : अरे, तूं माझा प्रिय मित्र असल्यामुळें तुला कांहीं तरी उपाय सुचेल म्हणून म्हणतो.

वि....२

विदू० : पहातों सुचतो का. पण तूं असलं रडगाणं लावून माझ्या समाधीचा मंग करणार नाहीस तर पाहतों.

राजा : नाही करीत, झालं.

विदू० : मग हा बसलों विचार करीत. (डोळे मिटून बसतो.)

राजा : हा माझा दक्षिण बाहू कां बरं स्फुरं लागला ?

पद (परिणिले न मुनिकन्येला०)

नच साध्य होय सुरललना ॥ मज टावें ती शशिवदना ॥
करं कसें ॥ धू. ॥ परि मदनविचेष्टित देतें ॥ आनंद बहुत
चित्तातें ॥ हें कसें ॥ कां इष्टफलाची होते ॥ प्राप्ति हें मला
उमजेना ॥ करं कसें ॥ १ ॥

(इतक्यांत विमानांत बसून चित्रलेखा व उर्वशी येतान.)

चित्र० : सखे, कांहीं कारण सांगितल्यावांचून निघालीस तरी कुणीकडे तूं ?

उर्वशी : अग, त्या हेमकूट पर्वतावर एका वंगलीला माझी माळ गुंतली तेव्हाही सोडीव, असं मीं तुला म्हटलं, त्या सरशी 'छे बाई ! ही फार बळकट गुंतली आहे, माझ्यानं नाही सुटायची' असं म्हणून माझी थड्या केलीस, नि आतां असं विचारतेस का ?

चित्र० : अस्सं अस्सं ! समजलें. त्या पुरुरव राजाकडे चाललीस होय ?

उर्वशी : होय. पण हें माझं करणं निर्लज्जपणाचं वाटतं बाई !

चित्र० : अग, पण तूं येणार म्हणून कळवायला पुढं कुणाला पाठिवलं आहेस ?

उर्वशी : कुणाला म्हणजे ? मी आपल्या मनाला पाठिवलं आहे.

चित्र० : पण तिकडे जाण्यापूर्वी नीट विचार कर हो. इतकी उतावळी होऊं नकोस.

उर्वशी : अग, उतावळी कसली आणि विचार तो काय करायचा ? मी आपण होऊन कां जातें पण तो मदन मला ओढून नेतो आहे. मी तरी काय करूं बरं !

चित्र० : झालं, यापुढं बोलणंच खुंटलं.

उर्वशी : तर मग गडे, मी तिकडे जातांना वाटेंत कुडं विघ्न येणार नाही असा मला मार्ग दाखीव.

चित्र० : अग, त्याची तुला काळजी नको. आम्हांला दैत्यांपासून पीडा होऊ नये म्हणून भगवान बृहस्पतींनी 'अपराजिता' नांवाची शिखाबंधिनी विद्या हांगितली आहे ना ? मग कां भितेस ?

उर्व० : खरंच गडे, त्याची मला आठवणच नव्हती.

चित्र० : सखे, आम्हीं कुठं आलों पाहिलंस कां ? गंगायमुनेच्या पवित्र स्थानांत प्रतिविंब पडलं आहे तें, तें राजमंदिराचंच. या प्रतिष्ठान नगरीचं तें शिरोभूषणच दिसतं नाहीं ?

उर्व० : खरंच गडे ! हें स्थान म्हणजे मध्यलोकचा स्वर्गच, असं मला वाटतं. च दीनावर दया करणारा तो राजर्षि कुठं असेल बरं ?

चित्र० : नंदनवनासारखं हें प्रमदवन दिसत आहे, त्यांत जाऊन पाहूं चल, म्हणजे समजेल. (जातात.) सखे, हा पाहिलास का ? नुकताच उदय पावलेला चंद्र जसा चंद्रिकेची अपेक्षा करितो, तसा हा राजा तुझीच अपेक्षा करित बसला आहे.

उर्व० : (पाहून) गडे ! माग पाहिला होता त्यापेक्षां हा राजा आज मला पारच सुंदर दिसतो.

चित्र० : अग, दिसायचाच ! चल तर आतां जवळ जाऊं.

उर्व० : नको बाई ! मी अगोदर गुप्त रूपानं उभी राहून महाराजांचा नि भागवकभयानाचा कायसा एकांत चालला आहे, तो ऐकतें.

चित्र० : बरं तर. तसं कर. (दोघीही आड उभ्या राहतात.)

वि० : मित्रा, सुचला उपाय. तुझी प्रिया तुला कशी दिसेल, याचा मला उपाय सुचला.

उर्व० : महाराजांना इतकी उत्कंठा लागली असून अजून त्यांचा अंत पाहणारी अशी कोण बरं भाग्यवान स्त्री ही ?

चित्र० : गडे, असं मध्यलोकच्या माणसासारखं काय विचारतेस ती. अंत-ज्ञानानं पहा, म्हणजे समजेल कोण ती.

उर्व० : मला बाई तसं करायची भीति वाटते. माझ्याशिवाय दुसरीच कोणी असली म्हणजे उगीच—

१२० :

चित्रपटी मित्रा, उपाय सुचला म्हणतो ना ?

राजा : कोणता तो सांग, सांग पाहूं.

विदू० : ऐक, तूं आतां सडकून झोंप घे, म्हणजे स्वप्नांत तिचा आणि तुझा समागम होईल; हा एक. अथवा त्या उर्वशीची एका चित्रपटावर सुंदरशी तसवीर काढून तिच्याकडे एकसारखा पहात बैस, हा दुसरा.

उर्व० : (आनंदानें) मना, थोडा धीर धर; इतकी घाई करूं नकोस.

विदू० : कां ?

राजा : छेरे मित्रा ! हे दोन्ही उपाय व्यर्थ आहेत.

उंबरी (गोकुलसे श्याम०)

स्मरबाण सलति हृदयांत सदा ॥ मज झोंप नये पळ एक कदा ॥ घृ० ॥ स्वप्नी संगम मग कोटुनि तो ॥ काढावी जरि चित्रपटी ॥ अश्रुजळें नच खळती मित्रा ॥ दृष्टि होत ही अंध तदा ॥ १ ॥

चित्र० : सखे, ऐकलंसना हें ?

उर्व० : होय बाई, पण अजून मनाची तृप्ति नाही झाली.

विदू० : झालं तर मग ! आमची अकल काय ती इतकीच.

राजा : (श्वास सोडून)

पद (मी कुमार ती०)

अति कठिण रोग हा माझा ॥ तिजला कां ठावा नाही ॥ घृ० ॥ अथवा ती दिव्यज्ञानें ॥ जाणते घडे जें कांहीं ॥ मग करी उपेक्षा कांरे ॥ हे क्लेश सुखानें पाही ॥ ॥ चारु ॥ जो मनी मनोरथ केला ॥ नेउनि तो निष्फलतेला ॥ तस स्मर होवो, मजला ॥ विरहाच्या लोटुनि डोही ॥ १ ॥

चित्र० : गढे ऐक.

उर्व० :

पद (रुके मारे गेलना०)

मजसि मानितात अशी ॥ सखे करूं काय ग ॥ धृ० ॥ त्या
समोर जाउं कशी ॥ उत्तर तरि देउं कशी ॥ धीर होत नाहीं
मजसि ॥ सखे करूं काय ग ॥ १ ॥

तर मग आतां मी आपल्या प्रभावानं एक भूर्जपत्र निर्माण करतें नि त्याच्या-
वर माझ्या मनांतला उद्देश लिहून त्यांना कळवितें.

चित्र० : हो गडे ! बरी आहे ही युक्ति. लिही तर आणि टाक त्यांच्यापुढं.

(उर्वशी भूर्जपत्रावर कांहीं लिहून राजापुढें तें टाकते.)

विदू० : अरे अरे ! हें काय ! हें काय ! सापाच्या कातीसारखं काय पडलं हें !

राजा : (हसून) हा मूर्खा कात नव्हे, भूर्जपत्र आहे हें; समजलास ? आणि
त्याच्यावर कांहीं लिहिलेलें आहे व टतं.

विदू० : हां समजलों आतां ! इथंच कुठं तरी गुप्त रूपानं उभं राहून त्या
उर्वशीनं तुझा शोक ऐकला असेल, आणखी तुझ्याप्रमाणंच माझी प्रीति
आहे, अशा अर्थाचा हा लेख लिहून टाकला असेल, असा माझा तर्क घांवतो.

उर्व० : आर्या, चांगलं बोललास. तूं मोठा चतुर आहेस.

राजा : हो ! मनोरथच करायचे मग काय कमी !

विदू० : नाही, पण त्यांत काय लिहिलं आहे तें मला ऐकायचंय.

राजा : (पत्र पाहून) मित्रा, तुझा तर्क अगदी खरा आहे.

विदू० : हं ! तर मग मोठ्यानं वाच पाहूं.

राजा : ऐक (वाचतो).

पद (अभिनव मधु०)

मजवरि अनुराग तुझा तेवि तुजवरी ॥ न करीं मी, म्हणसि
असें नेणतां जरी ॥ धृ० ॥ पारिजातकुसुमशयनि सुख मलां
नसे ॥ नंदनवनपवन तनुस ताप देतसं ॥ व्हाया हें कारण
मग कोणतें तरी ॥ १ ॥

उर्व० : महाराज आतां काय म्हणतील बरं ?

चित्र० : अग, म्हणायचं तें काय आणखी? महाराजांचं सर्व शरीर कम-
लाच्या देंठाप्रमाणं सुकून गेले आहे; यावरून नाही का समजत ?

विदू० : शाबास मित्रा ! शाबास. मी बुभुक्षित असतांना मला जसं एखादं
पंचपक्वान्नांचं आमंत्रण मिळावं तसं तुला हें आश्वासन मिळालं म्हणायचं !

राजा : अरे, आश्वासन म्हणून काय म्हणतोस ? पहा:-

पद (काय सखे मुद्रिके०)

किति तरि पद सुंदर हें ॥ अर्थहि केवळ मधुरस वाहे ॥ धृ० ॥
प्रेम समचि उभयांचें ॥ सुर्चावति ऐसें शब्द पदाचे ॥ अव-
लोकन मी याचें ॥ करितां नयनीं वाट साचें ॥ चुंबन त्या
सुंदरिचें ॥ या वदनें मी घेतचि आहे ॥ १ ॥

उर्व० : तर मग, उभयतांची प्रीति सारखीच आहे म्हणायची.

राजा : मित्रा, हाताच्या घामानं हीं अक्षरं मळतात. तर हें भूर्जपत्र तुझ्या-
बबळ असुंदे.

विदू० : (धेऊन) ती उर्वशी हें मनोरथपुष्प तुला दाखवून, त्याचं फळ
देणार नाही म्हणतोस ? छे: असं व्हायचंच नाही.

उर्व० : सखे, महाराजांबरोबर बोलायचा मला धीर येईतो तूच पुढं होऊन
माझ्या मनांतलं त्यांना कळीवं, म्हणजे झालं.

चित्र० : (होय म्हणून राजापुढें होऊन) महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा : (आनंदानें) कोण ! चित्रलेखे, ये. (तिच्या मागें पाहून) चित्रलेखे,

दिंडी.

जान्हवीसह यमुनेस तुजसि तेवी ॥ सखीसंगें मी पाहियलें
पूर्वी ॥ हर्ष जैसा त्या समर्थि मला झाला ॥ होत नाही तुज
बधुनि एकटीला ॥ १ ॥

चित्र० : आपण म्हणतां तें खरं. पण पहिल्यानं मेघमाला यायची, आणि
तिच्या मागून वीज. वीज आधीं कशी येईल महाराज ?

विदू० : (आपल्याशीं) मी समजलों कीं हीच उर्वशी. पण चुकलों. ही बेटी
उर्वशीची सखी !

चित्र० : महाराज, उर्वशीची आपल्याला एक विनंति आहे.

राजा : विनंति ! भलतंच ! तिची काय आज्ञा आहे ?

चित्र० : जसं पूर्वी राक्षसांपासून आपण माझं रक्षण केलं, तसंच आपल्या दर्शनानं उत्पन्न झालेला मदन मला फार ताप देतो, तर त्याच्यापासूनही माझं रक्षण करावं.

राजा : प्रियवदने !

पद (कांहीं बोलो महाराज०)

देतो ताप मदन काय ॥ उत्सुक झाली म्हणालि सखी ती,
लागुनि माझी हाय ॥ धृ० ॥ मीही कामाकुल तिजसाठी,
सुंदरी कां न पहासी ॥ मदनाचा हा प्रसाद, झाले तत्तचि
दोन्ही काय ॥ १ ॥ म्हणुनि सांगतो तत्तलोह तें, तापविल्या
लोहाशीं ॥ योग्य होय गे सांधायाला, हाचि एक
सदुपाय ॥ २ ॥

चित्र० : (उर्वशीजवळ जाऊन) सखे, तुझ्या प्रियकराची अवस्था त्या मेल्या मदनानं अगदीं तुझ्यापेक्षां भयंकर करून सोडली आहे ! तर त्याची मी दूती म्हणून सांगते, कीं आंत जा आतां.

उर्व० : (थोडी पुढं होऊन) अग ! काय निर्दय आहेस ग ! मला एकटीला सोडून चाललीस ना ?

चित्र० : कशाला बोलूं ! आतां समजेल कोण कुणाला सोडून जाईल तें. पण महाराजांना नमस्कार कर जा अगोदर. (उर्वशी जयजयकार म्हणून नमस्कार करते).

राजा : (अत्यानंदानें) सुंदरी:-

साकी.

इंद्रावांचुनि जयशब्दै त्वां कवणाहि न आदरिलें ॥ आजवरी
परि त्या शब्दै मज लोकीं धन्यचि केलें ॥ सखये या समयीं ॥
झालों जाण खरा विजयी ॥ १ ॥

(तिचा हात धरून खाली बसवितो.)

विदू० : काय ग ए ! प्रत्यक्ष राजाचा प्रियमित्र मी ! त्यांतून ब्राह्मण ! असं असून तूं मला नमस्कार करित नाहीस काय ? आं !!

(उर्वशी किंचित् हंसून नमस्कार करते. विदूषक 'कल्याण.' असं म्हणतो इतक्यांत देवदूत पडद्यांत बोलतो)

देव० : चित्रलेखे, उर्वशीला घेऊन चल लवकर. कारण

ओवी.

अभिनयसुंदर सुरसीं भरला ॥ भरतमुनीनीं तुम्हां शिकविला ॥
प्रयोग ऐसा पहावयाला ॥ इंद्र इच्छी देवांसवें ॥ १ ॥

चित्र० : सखे, देवदूत काय म्हणाला तें ऐकलंसना ? महाराजांचा निरोप घे तर मग आतां.

उर्व० : माझ्या नाही ब'ई तोंडांतून शब्द निघायचा ! तूच-

चित्र० : बरं तर मीच घेतें. (राजास) महाराज उर्वशीची अशी विनंति आहे कीं, परतंत्र, म्हणून न गेलें तर इंद्राची आज्ञा मोडल्याचा दोष माझ्यावर येईल; तो न यावा म्हणून मला परत जायची आज्ञा असावी.

राजा : (दुःखानें) तुम्हीं आपल्या स्वामीची आज्ञा मोडावी, असं माझें म्हणणं नाही. इतकंच कीं, माझं स्मरण असावं.

(उर्वशी वियोगदुःख दाखवून सखीसह निघून जाते.)

राजा : मित्रा, आतां हे डोळे असून व्यर्थरे व्यर्थ !

विदू० : अरे व्यर्थ कां ? हें पहा, (घाबरून आपल्याशीं) अरे हें काय झालं ! त्या उर्वशीच्या दर्शनानें मी अगदीं भांबावून गेल्यानं, माझ्या हातांतून तें भूर्जपत्र केव्हां गळून पडलं तेंसुद्धां मला समजलं नाही. आतां काय करावं !

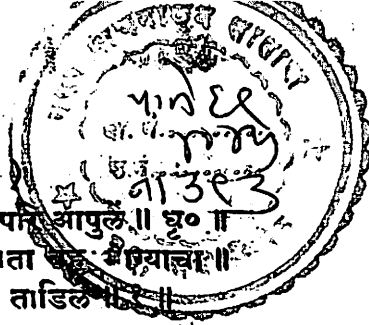
राजा : अरे, अर्धाच कां थांबलास ? काय बोलणार तें बोल.

विदू० : नाही—मी म्हणत होतो—कीं हें पहा—तूं असा निराश होऊन हातपांय गाळू नकोस. उर्वशीची तुझ्यावर खरी प्रीति आहे.

राजा : हो, मलाही असंच वाटतं. कारण तिनं माझा निरोप घेऊन जातांना

पद : २५ :
७०-१-५५

पद (ही मुरली गुगवी)

मन मजला वाहिलें ॥ दुसऱ्याची तनु पण आपुलें ॥ धू० ॥
स्तनदेशीं जो हार फुलांचा ॥ लोळत होता पण प्रियाचा ॥
निश्वासें हो कंप त्याचा ॥ पाहुनि हें मी ताडिलें ॥

विदू० : (आपल्याशीं) माझं काळीज घडघडायला लागलं आहे. कारण हे राजश्री त्या भूर्जपत्राचं नांव केव्हां काढतील कोण जाणे.

राजा : मित्रा, आतां मी या दृष्टीचं रंजन कशांनं करूं ? (आठवून) खरंच ! तें माझ्या प्रियेनं लिहिलेलं भूर्जपत्र दे पाहूं.

विदू० : तेंच मी पाहतों आहे रे ! पण बेटं कुठं सांपडत नाही, काय करावं ! आहा !—मला वाटतं तें उर्वशीच्या मागूनच उडून गेलं असावं. नाहीतर—

राजा : चल मूर्खा ! नेहमीं तुझी अशीच धांदल. पहा पहा कुठं गेलं तें. (दोघेही शोधित जातात. इतक्यांत राणी व निपुणिका येतात.)

राणी : निपुणिके ? महाराज व माणवकभट लतामंडपांत गेलेले मीं पाहिले, असं सांगितलंस तें खरंच ना पण ?

निपु० : पण बाईसाहेब, या पायांपाशीं आजपर्यंत मी कधीं तरी खोटं बोललें आहे कां ?

राणी : तर मग मी या काळीच्या आड उभी राहून, त्यांचा काय एकांत चालला आहे तो ऐकतें.

निपु० : बरं तर बाईसाहेब.

राणी : (पुढें होऊन) निपुणिके, अग हें दक्षिणेकडून वाऱ्यानं चिंधी-सारखं काय उडत येतं आहे पहा बरं.

निपु० : (पाहून) बाईसाहेब, हें भूर्जपत्र दिसतं; आणि त्याच्यावर कांहीं लिहिलेलं आहे वाटतं. अगबाई ! पण हें बाईसाहेबांच्या अगदीं तोंडीलाच येऊन लगटलं ! वाचून तरी पाहूं का ?

राणी : वाच, पण त्यांत माझ्याविरुद्ध कांहीं नसेल, तर मी ऐकेन.

निपु० : (वाचून) बाईसाहेब, हें सगळं त्या उर्वशीचंच कौटळ. महाराजांना उद्देशून उर्वशीनं रचलेलं पद याच्यावर लिहिलं आहे. हें बहुतकरून त्या माणवकभटाच्या हलगर्जीपणानं आपल्या हातीं लागलं.

राणी : बर त्यांतला मतलब काय आहे पाहूं ? (निपुणिका वाचते :) आप तर— हीच भेट घेऊन मी त्या अप्सरालंपट महाराजांना जाऊन भेटते. आप इकडं तें भूर्जपत्र.

(घेते, दोघी निघून जातात.)

विदू० : अरे तें पहा, प्रमदवनांतल्या क्रीडापर्वताजवळ काय दिसत आहे. मला वाटतं तेंच तें.

राजा : हे भगवंता ! वसंतप्रिया ! दक्षिण मारुता !

पद (वसंतीं बघुनि०)

लतिका-कुसुमपरागातें ॥ नेइ हरुनि वा, सेवाया त्या मधुर
सुवासातें ॥ १ ॥ परि चद लाभ काय तूतें ॥ सखिनें लिहिलें
प्रीतिपत्र जें हरण करुनि त्यातें ॥ २ ॥ कंठिति कामी प्राणातें ॥
मन रमवाया संग्रहिं ठेउनि एशा वस्तूतें ॥ ३ ॥

निपु० : (येऊन) बाईसाहेब, हें पाहिलंत ना ? त्या भूर्जपत्राचाच शोध चालला आहे !

राणी : पाहिलं ग ! उगीच रहा तूं.

विदू० : अरे फसलोंरे फसलों ! हें बेटं निळ्या कमळाच्या रंगाचं मोराचं पीस हें ! मला वाटलं भूर्जपत्र असेल.

राजा : हर हर ! माझा सर्वथैव घात झाला !

राणी : (पुढें होऊन) महाराज, इतकं कांहीं कासावीस व्हायला नको. हें ध्यां आपलें भूर्जपत्र.

राजा : (गडबडून) कोण प्रिये, तूं का ? तुझं स्वागत असो.

विदू० : (मनांत) स्वागत कसलं हें कपाळाचं ! दुरागत हें.

राजा : (मित्रास) आतां हिला काय रे बहाणा सांगूं ?

विदू० : महाराज ! मुद्देमालासकट चोर सांपडल्यावर बहाणा कसला सांगणार ?

राजा : भलत्याच वेळीं काय थट्टा ! (राणीस) प्रिये, मी हें भूर्जपत्र शोधित नव्हतो. दुसरंच कांहीं होतं, तें आपलं—

राणी : हो हो ! तें समजलं. अशा वेळेला असंच बोलून वेळ साजरी केली पाहिजे.

विदू० : बाईसाहेब, लवकर जाऊन आधी महाराजांच्या भोजनाची तयारी करा; म्हणजे यांचं पित्त शमून हे ताळ्यावर येतील.

राणी : निपुणिके, या भयानं आपल्या मित्राला चांगलं संभाळून घेतलं !

विदू० : तसं नव्हे हो बाईसाहेब ! चांगलं भोजन घातलं म्हणजे पिशाचसुद्धां शांत होतं, म्हणून म्हणतो.

राजा : मूर्खा, बळेंच माझ्यावर अपराध लागू करतोस वाटतं ?

राणी : महाराज, आपला कसला अपराध ? मलतंच ! अपराध माझा. कारण मी इथं येऊन आपल्या आनंदाचा विरस केला. चल ग निपुणिके—

राजा : छे: छे: !

पद (किती सुंदर तरि०)

अपराधी मी साच तुझा परि, प्रीति धरी चिर्ती ॥ कोप नको
हा करि अनुकंपा; आतां मजवरती ॥ १ ॥ सेव्या तूं मज तव
सेवक मी, कोप जरी तुजला ॥ आला तरि हा जन अपराधी
न्यायानें ठरला ॥ २ ॥

(राणीच्या पायां पडतो.)

राणी : या पायां पडण्याचं मला कांहीं वाटत नाही. कारण हें मेलं सगळं
ढोंग आहे. पण मी तिकडे लक्ष दिलं नाही, म्हणून पुढं मला वाईट वाटेल
कीं काय, कोण जाणे ! (असें म्हणून रागानें निघून जाते.)

विदू० : पावसाळांतल्या गढूळ नदीप्रमाणं बाईसाहेब तर रागारागानं निघून
गेल्या. उठा उठा महाराज आतां !

राजा : (उठून) मित्रा, हें असं व्हायचंच ! कारण

पद (वखानें देह सारा०)

जरि नुसतें आर्जवीनें, प्रियवचनें बोलुनी ॥ नचं फमली
चतुर नारी, लटिकीं तीं मानुनी ॥ माण जैसा रंग खोटा,
स्यावरती चढवुनी ॥ दाखवितां मार्मिकांना, देती कीं
फेंकुना ॥ १ ॥

विदू० : पण यांत तुझं काय विघडलं ? त्यांचं जाणं उलट तुझ्या पथ्यावरच पडलं. कारण नेत्ररोग झाला असला, म्हणजे माणसाच्यानं दिव्याच्या ज्योतीं-कडे बघवत नाहीं. कां ? असंच ना ?

राजा : छे छे मित्रा, उर्वशीवर जरी माझं मन बसलं आहे, तरी राणीला बहुमान द्यायचा, तो दिलाच पाहिजे. अरे, तिनं माझ्या विनवणीकडे लक्ष दिलं नाहीं, यानं तर मला चास्त जोर आला.

विदू० : महाराज, पुरे करा या जोराच्या गोष्टी आतां ! माझा प्राण भुकेनं कासावीस झाला आहे, स्नानाची वेळ झाली; तर चला आतां—आमच्या पोटाची कांहीं व्यवस्था लावूं द्या.

राजा : (वर पाहून) खरंच ! दोनप्रहर टळली.

पद (धन्य उषा ही)

रवितापानें त्रस्त शिखी तो गार तरुच्या तलि बसला ॥
 कौरुनि पांगान्याच्या कलिका, भ्रमर अंतरीं तो शिरला ॥१॥
 त्यजुनि तप्तजल, कारंडव ही, सेवी तटिच्या नलिनीला ॥
 तृषाक्रांत तो पंजरस्थ-शुक, मागतसे जल प्यायाला ॥ २ ॥

(सर्व जातात.)

अंक २ रा समाप्त.

अंक ३ रा

(दोन भरतमुनीचे शिष्य येतात.)

गालव : कायरे पल्लवा, गुरुजींनीं मला इथं अग्निसंरक्षणार्थ ठेवून तुला आसन देऊन बरोबर नेलं होतं, म्हणून मी तुला विचारतो, कीं आमच्या गुरुजींनीं जो इंद्रसभेत प्रयोग करून द्वाखविला, तो पाहून सर्व देवांना आनंद झाला कारे ?

पल्लव : अरे, त्यांना आनंद झाला कीं नाही, हें कांहीं मला समजलं नाही. पण सरस्वतीकृत जें लक्ष्मीस्वयंवर नाटक, त्याच्या भिन्नभिन्न रसांत ती उर्वशी अगदीं तल्लीन होऊन गेली. परंतु —

गालव : तुझ्या या परंतु शब्दावरून तिथं कांहीं तरी चूक झाली असावी असं वाटतं !

पल्लव : चूक तर ! उर्वशी बोलण्यांत चुकली.

गालव : काय चुकली रे ?

पल्लव : त्या प्रयोगांत उर्वशीनं लक्ष्मीचा वेष घेतला होता आणि मेनकेनं वारुणीचा वेष घेतला होता; तेव्हां, लक्ष्मीला वारुणीनं विचारलं कीं, या इंद्रसभेत महाविष्णु, लोकपाल, तसेंच त्रैलोक्यांतील सर्व देव बसले आहेत. तर त्यांतून तुला कोण आवडतो ?

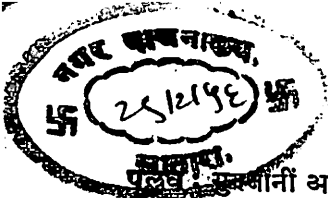
गालव : बरं मग पुढें ?

पल्लव : अरे पुढें काय ! पुरुषोत्तम म्हणायचं, तें न म्हणतां, पुरुरव असं म्हणाली.

गालव : अरे अरे ! नशीबापुढें इंद्रियांचं काय चालणार ! बरं मग तिच्यावर आमचे गुरुजी रागावले असतील ?

पल्लव : अरे हो ! रागावले काय म्हणतोस ? त्यांनीं तर तिला एकदम शाप दिला.

गालव : तो कायरे ?

विक्रमविशीयः गो.व.देवा.

ना. ३९३/४०४५

पल्लवः सुखांनीं असा शाप दिला, कीं ज्या अर्थी तूं माझी आज्ञा मोडलीस, त्या अर्थी तूं माझ्या शापानं मृत्युलोकीं जाशील आणि तुला तुझ्या दिव्य ज्ञानाचा विसर पडेल. हा शाप ऐकल्यानरोबर उर्वशीचं तोंड अगदीं उतरून गेलं. तें पाहून इंद्र तिला म्हणाला, कीं ज्या पुरुरव राजावर तुझं मन वसलं आहे, तो मोठमोठ्या युद्धांत माझं सहाय्य करीत असतो. याकरितां मलाही त्याचं प्रिय केलं पाहिजे. तर तूं त्याच्याजवळ जाऊन सुखानं रहा. मात्र, तुला पुत्र होऊन तो राजानं पाहिला, कीं तुला परत आलं पाहिजे. गालवः इंद्र म्हणजे दुसऱ्याचं अंतरंग जाणणारा ! तेव्हां त्यानं केलं तें योग्यच केलं.

पल्लवः (सूर्याकडे पाहून) अरे पण या बोलण्याच्या नादांत दिवस पहा किती वर आला तो ! मला वाटतं गुरुजी स्नान करून गेले असतील. तर चल, आपणही जाऊं तिकडे.

(असें म्हणून दोघे जातात.)

(कंचुकी येतो.)

कंचुकी : सर्व लोकांची रीत अशी असते कीं

अंजनीगीत.

तरुणपर्णी ते घन मिळवीती ॥ वृद्धपर्णी निजपुत्रांवरती ॥
ठेवुनि कुटुंबभर अनुभवती ॥ सुख विधांतीचें ॥ १ ॥

दिंडी.

परी आम्हां वार्धक्य जसें येतें ॥ तशी अमुची योग्यता अधिक
होते ॥ नाहिं आशा यांतून सुटायची ॥ दास्य करितां तनु
अशिच झिजायाची ॥ १ ॥

तेव्हां आम्हांला आणि या अंतःपुरांतल्या दास्यत्वाला धिःकार असो !
(फिरून) आमच्या राणीसाहेब कांहीं व्रत करीत आहेत. त्यांच्या संपूर्णतेला
महागजांनीं जवळ असावं असं आहे. म्हणून राणीसाहेबांनीं मला आज्ञा केली
आहे कीं 'हें बरी मीं निपुणिकेकडून महाराजांना कळविलं आहे, तरी तूंही
माझी विनंति त्यांना विदित कर.' आतां महाराजांची स्नानसंध्या आटपली

असेल. तर आपण जाऊन बाईसाहेबांची विनंति कळवावी. (जरा-फिरून)
अहाहा !

पद (मुलतानी. त्रिताल)

सायंकालीं नृपसदनाचा ॥ थाट खरा हा अति मौजेचा ॥ धृ० ॥
निद्राकुल हे मयूर बसती ॥ स्वस्थानीं जणुं चित्रें दिसती ॥
जाळ्यांतुनि हे सुधूप निघती ॥ पारावतगण कीं हा वरचा ॥ १ ॥
अंतःपुरिंच्या वृद्धा दासी ॥ ठार्यिं ठार्यिं बलिगंधफुलांसी ॥
अर्पुनि मग मंगल दीपांसी ॥ ठेविति तेथें, क्रम हा त्यांचा ॥ २ ॥

(पडद्याकडे पाहून) सरकारची स्वारी तर इकडेच आली.

पद (रामराय राज्याचा०)

या दासींनीं हातीं धरिले असति दीप जे त्यांनीं ॥ वेष्टित हे
नृपनाथ शोभती कैसे आगमनीं ॥ १ ॥ पुष्पगुच्छयुत कर्णिकार
तर बाजूवरि डुलती ॥ सपक्ष ऐसा नगचि यतसे होय मना
आंती ॥ २ ॥

तर आतां महाराजांची दृष्टि माझ्यावर पडेल अशा ठिकाणीं उभं रहावं.

(राजा व विदूषक येतात.)

राजा : (आपल्याशीं)

पद (मोको गड्ढवा भरण न हि देरे)

मज ताप मदन बहु देई ॥ मनिं चैन नसे ॥ धृ० ॥ कार्यामाजीं
गुंतुनि जातां ॥ दिवस कसा तरि जाई ॥ १ ॥ परि रजनी ती
सरतां न सरे ॥ उलटी दीर्घचि होई ॥ २ ॥ रंजन कैसे होय
मनाचें ॥ मोठें संकट येई ॥ ३ ॥

कंचुकी : (बवळ जाऊन) महाराजांचा विजय असो ! राणीसाहेबांची अशी
विनंती आहे कीं, राजवाड्याच्या गच्चीवरून चंद्राचं दर्शन चांगलं होईल,
याकरितां चंद्राचा व रोहिणीचा योग आहे, तोपर्यंत महाराजांनीं तिथेंच
बसण्याची कृपा करावी.

राजा : ठीक आहे. तुझ्या इच्छेप्रमाणं करतो असं राणीला कळीव.

(आज्ञा झणून कंचुकी जातो)

राजा : मित्रा, हा राणीचा उद्योग केवळ व्रतासाठींच असेल ?

विदू० : मला वाटतं की, तू तिच्या पायां पडलास, त्यावेळीं तिनं तुझ्याकडे लक्ष दिलं नाही. परंतु त्याचा आतां तिला पश्चात्ताप झाला असेल; आणि आपल्या अपराधाचं परिमार्जन व्हावं म्हणून तिनं व्रताच्या निमित्तानं हा उद्योग चालविला असेल.

राजा : तुझा तर्क बरोबर आहे. कारण

साकी

मानी खी जी लोटी पतिला, जरि तो पायां पडला ॥ तिजला
त्याच्या आर्जववचनें पश्चात्तापहि घडला ॥ तरि तो गुप्तपणें ॥
ठेवी मर्निच्या मर्नि जाणें ॥ १ ॥

तर मित्रा, मला प्रासादावर जाण्याचा मार्ग दाखीव.

विदू० : असं इकडून यावं महाराज. गंगेच्या तरंगाप्रमाणं शुद्ध स्फटिक-
मण्यांचा हा जिना आहे. यावरून प्रासादावर चढावं. (दोघे वर चढतात)
प्रदोषकाळीं हें स्थान किती रम्य दिसतं ! अहाहा ! अंधकार जाऊन ही पूर्व-
दिशा पहा कशी आरक्त दिसूं लागली ती ! यावरून आतां चंद्रोदय लवकरच
होईल्ला वाय्तो.

राजा : खरंच ! ही पहा मौज.

पद (भूप त्रिताल)

वारी तिमिरासी ॥ स्वकरीं ॥ उदयगिरीच्या मागुनि तो
शशि ॥ घृ० ॥ सांवरिलं कीं कच ज्यावरचं ॥ वदन असं हें
पूर्ववधूचें ॥ आनंदावि या नयनांसी ॥ १ ॥

विदू० : अहा ! मित्रा, हा चंद्र पहा कसा अर्ध्या मोदकासारखा दिसतो तो !

राजा : या खादाडाला तर खाण्याच्या पदार्थावांचून दुसरं कांहीं सुचतच
नाहीं. (हात जोडून) हे भगवन् निशानाथा.

पद (कानडा त्रिताल)

वन्दन तुजला हें शशिराया ॥ शंकरचूडाभूषणकाया ॥ धृ० ॥
दर्शदिनीं सत्क्रिया घडाया ॥ रविच्या बिंबीं तूं जासी ॥
रात्रीं तिमिरा विलया नेसी ॥ देसि सुधा सुरपितरां प्याया ॥१॥

विदू० : मित्रा, माझ्या मुखानं तुझा पितामहच तुला आज्ञा करतो, असे समजून खाली नैस एकदांचा; म्हणजे मीही थोडा स्वस्थ बसेन म्हणतो.

राजा : (खाली बसून परिजनांस) या चांदण्यांत दीपिकांचा कांहीं उपयोग नाही, तर तुम्हींहि विश्रांति घ्या जा.

(आज्ञा म्हणून जातात)

राजा : (चंद्राकडे पाहून) मित्रा, राणी यायला अजून दोन घटका अवकाश आहे. तर तोंपर्यंत माझी अवस्था काय झाली आहे, हें मी तुला सांगतो.

विदू० : सांगायला नको, दिसतेच आहे ती. आतां तिची ती प्रीति पाहूनच मनाला धीर दिला पाहिजे. दुसरा उपाय नाही.

राजा : मित्रा तूं म्हणतोस तें खरं. परंतु माझ्या मनाला फार ताप होत आहे. कसा म्हणशील, तर ऐक.

दिंडी.

ओघ नदिचा पाषाण मधें येतां ॥ बळावे तो प्रतिबंध त्यास
होतां ॥ येति विघ्नं संगमीं तिच्या मजला ॥ जोर आला
शतगुणें मन्मथाला ॥ १ ॥

विदू० : मित्रा, तुझं शरीर इतकं म्लान झालं असूनहि जेव्हां तूं इतका सुंदर दिसतोस, तेव्हां तुझा आणि त्या अप्सरेचा संगम लवकर होणार, यांत संशय नाही.

राजा : मित्रा, तुझ्या भाषणाप्रमाणं माझाही दक्षिणबाहु स्फुरून सुचिन्ह दाखवूं लागला आहे. यावरून तुझं भाषण खरं होईलसं वाटतं.

विदू० : असं वाटलंच पाहिजे. या ब्राह्मणाच्या तोंडचीं अक्षरं कधींच खोटीं व्हायचीं नाहीत. समजलास ?

(इतक्यांत विमानांत बसून उर्वशी व चित्रलेखा येतात.)

वि....३

उर्वशी : (आपल्याकडे पाहून) गडे, आज मी हा निळा शालू नेसले आहे नि अंगावर दागिनेही फार घातले नाहीत. तेव्हा हा माझा अभिसारिकेचा वेश मला कसा काय शोभतो ? सांग पाहू.

चित्र० : सखे, कसा शोभतो हे सांगायला माझ्या वाणीला शक्तिच नाही, काय करू ! असं मात्र वाटतं की, मी जर पुरुरवां असते, तर मौज झाली असती. पण काय !

उर्व० : गडे,

पद (हजार मोरा कानका मोती)

कामानें व्याकुळ झालें ॥ धृ० ॥ शक्ति नसे मज पद उच-
लाया ॥ मनमोहन तो कवण्या ठायीं ॥ असेल तिकडे. ने ही
काया ॥ मन माझे आर्धच गेलें ॥ १ ॥

चित्र० : अग, दुसरं कैलासशिखरच, अशा या तुझ्या प्राणप्रियाच्या मंदिरा-
बवळ आपण येऊन पोचलों दिखील.

उर्व० : तर मग—

पद (मानीनी मनी नोडो)

तो कोठें भूप ज्यानें ॥ मन माझे चोरिलें ॥ धृ० ॥ ध्यान
करोनी पाही त्याला ॥ काय करितसे तें वद मजला ॥ फार
गडे मी बावरलें ॥ १ ॥

चित्र० : (चिंतन करून मनाशी) आतां हिच्याशी थोडा विनोद करावा.
(उघड) सखे, मी ध्यान करून पाहिलं, तों मला बाई असं दिसलं कीं, तो
तुझा मनमोहन, आपल्या मनोराज्यांत प्राप्त झालेल्या प्रियेत्रोवर आनंद करीत,
एकांती बसला आहे. (हें ऐकून उर्वशी खिन्न होते) हा वेडे ! अग असं
वाईट तोंड कां केलंस ? ती प्रिया म्हणजे तूंच बरं का ?

उर्व० : (सुस्कारा टाकून) तूं पाहिजे तें म्हण. पण माझं वेडं मन मेलं संश-
यांत पडलं आहे.

चित्र० : (पाहून) अग, हा पहा तो राजा. या प्रासादावर आपल्या मित्रा-
सहवर्तमान बसला आहे. तर आपण त्याच्या जवळ जाऊं.

(दोघी विमानांतून उतरतात.)

राजा : मित्रा, जशी जशी रात्र वाढत जाते, तसतशी मला मदनाची पीडा
अधिक होऊं लागली, काय करूं रे ?

उर्व० : सखे, यांच्या बोलण्याचा अभिप्राय मला नीट समजला नाही, म्हणून
बाई मला भीति वाटते. तर हे दोघे काय गुजगोष्टी करतात, हें आपण आठ
उमें राहून ऐकूं; म्हणजे मनांतली शंका दूर होईल.

चित्र० : बरं तर.

विदू० : हं काढली तोड. या अमृतयुक्त चंद्रकिरणांचं सेवन कर म्हणजे झालं.

राजा० : माझी पीडा या अशा उपचारांनीं नाहीशी व्हायची नाही. कारण-
पद (कांहीं दिसती हे मेघ नभीचे)

भरला कामज्वर माझ्या देहीं ॥ पीडा बहु देई ॥ धृ० ॥ शय्या
नवकुसुमांची आदरिली ॥ परि तापद झाली ॥ किरणें चंद्राचीं
सेवन केलीं ॥ परि तापद झालीं ॥ अंगा शीतलंशी उटि
लावियली ॥ परि तापद झाली ॥ मणिमाला ही धारण केली ॥
तापद परि ती अधिकचि होई ॥ १ ॥

अजनीगीत.

समूळ हा ज्वर हरावयाला ॥ शक्ति एक त्या सुररमणीला ॥
कथा तिची वा तच्छमनाला ॥ करिल जरा कांहीं ॥ १ ॥

उर्व० : मना, मला सोडून इकडे आल्याचं सार्थक झालं.

विदू० : आहा ! तिच्या गप्पा मारूनच समाधान करून घ्यायची युक्ति
चांगली काढलीस ! कारण मला जेव्हां श्रीखंड किंवा साखरभात खायची वांछा
होते, तेव्हां मी त्यांच्या गप्पाच मारून समाधान मानतो.

राजा : पण तुला ते पदार्थ मिळतात.

विदू० : मग तुलाही ती लवकरच मिळेल.

राजा : मित्रा, मलासुद्धा असंच वाटतं.

चित्र० : अबून नाहीना तुझ्या मनाची खात्री झाली ? ऐक तर !

राजा : मित्रा-

साकी.

चेगानें रथ खालीं येतां, सुंदरिच्या बाहूला ॥ लागुनियां हा
बाहु एकला, लोकीं कृतार्थ झाला ॥ उरली ही काया ॥ भूवरि
भार होय वाया ॥ १ ॥

चित्र० : गडे, आतां कां बरं उशीर करतेस ? हो पुढें.

उर्व० : (राजापुढें उभी राहून, पुनः परतून) सखे, मीं महाराजांच्या पुढें
गेलें, तरी त्यांनीं माझ्याकडे कां बरं पाहिलं नाहीं ?

चित्र० : (हंसून) अग, अंगावरला तिरस्करणी मंत्राचा बुरखा काढल्या-
शिवाय गडबडीनं पुढें गेलीस, म्हणून असं झालं, समजलीस ?

(पडद्यांत. असं इकडून यावं बाईसाहेब.)

विदू० : (ऐकून) अरे गप रे गप ! राणीसाहेब आल्या वाटतं.

राजा : तूं सुद्धा नीट संभाळून बैस.

उर्व० : गडे, आतां कसं करावं बरं ?

चित्र० : सखे, अशी धाबरूंक नकोस. तिरस्करणी मंत्राच्या योगान तूं कांहीं
तिच्या दृष्टीस पडायची नाहीस. आणखी राणीच्या वेशावरून ती व्रतस्थ आहेसं
दिसतं, तेव्हां तीही इथें फार वेळ राहायची नाहीं.

(राणी पूजाद्रव्य घेतलेल्या दासीसह येते.)

राणी : (वर पाहून) हा भगवान् चंद्रमा रोहिणीजवळ असल्यानं फार
शोभतो, नाहीग ?

निपु० : खरंच आहे. महाराजदिखील बाईसाहेबांजवळ असले म्हणजे असेच
शोभतात !

विदू० . (पाहून) मित्रा, राणीसाहेबांच्या मनांतून मला कांहीं वायन द्यायचं
आहे म्हण, किंवा व्रताच्या मिषानं तुझ्या अवज्ञेच्या दोषाचं परिमार्जन करा-
यचं असावं म्हण, कांहीं म्हण; परंतु राणीसाहेबांची मुद्रा आज सुप्रसन्न दिसते.

राजा : ह्या दोन्ही गोष्टी संभवतात. पण तूं दुसऱ्यानं म्हटलंस तें खरं असावंसं वाय्तं. कारण—

पद (तों तननन वाजवि वेणू)

ही धवलवसन नेसोनी ॥ शिरिं दुर्वाकुर खोवोनी ॥ बघ
मंगलमात्राभरणीं ॥ व्रतमिष तें करुनी ॥ सोडुनि सर्वहि गर्व
मनींचा ॥ मज सुखवाया ये चालोनी ॥ मानी ॥ १ ॥

राणी : (पुढें होऊन) महाराजांचा विजय असो !

निपु० : भटजीबुवा, नमस्कार करतें.

विदू० : कल्याण !

राजा : यावं देवी ! (हात धरून तीस बसवितो.)

उर्व० : सखे, महाराजांनीं राणीला देवी ही उपमा अगदी योग्य दिली.
कारण, ही रूपानं किंवा तेजानं इंद्रायणीपेशां कांहीं कमी नाही.

चित्र० : शाबास ! निष्कपटपणा म्हणतात तो हा.

राणी : महाराज !

पद (सुखवि नयन किति)

जोडुनि कर ही दासी विनवी ॥ इच्छा माझी पूर्ण करावी ॥ १ ॥
व्रत मी कांहीं करितें त्यासी ॥ भार्या पतिच्या जवळ असावी
॥ २ ॥ ऐसें आहे, म्हणुनी क्षणभरि ॥ अडचण माझी ही
सोसावी ॥ ३ ॥

राजा : छे छे ! प्रिये हें काय ! हा तर मला मोठा लाभच झाला. याला
अडचण कोण म्हणेल बरं ?

विदू० : माझ्यासारख्या शांतिरस्तु पुष्टिरस्तु करणाऱ्या ब्राह्मणाला वायनाच्या
अशाच अडचणी येवोत !

राजा : बरं पण प्रिये, या व्रताचं नांव काय ?

निपु० : (राणीच्या खुणेवरून) महाराज या व्रताचं नांव प्रियानुप्रसादन-व्रत.

राजा : प्रिये !

पद (मालकंस - त्रिताल)

कोमल ही काया ॥ व्रतनियमाचे कष्ट सोसुनी, सुकविसि
कांगे वाया ॥ धृ० ॥ प्रसाद व्हावा या आशेने ॥ लीन असे
जो या पायां ॥ त्या तव दासा प्रार्थुनि इच्छिसि, सांग काय
मिळवाया ॥ १ ॥

उर्व० : महाराज हिला मोठाच मान देतात !

चित्र० : अग, मान कसला ? वेडीच आहेस तू ! दुसऱ्या स्त्रीवर मन बसलं,
म्हणजे धूर्त लोक असंच गोडगोड बोलून आपल्या बायकांना फशिवतात;
समजलीस ?

राणी : या व्रताचा काय गुण असेल तो असो; आज महाराजांशीं इतकं तरी
बोलायला मिळालं पण माझी विनंति.

विदू० : आता मुकाट्यानं राणीसाहेबांच्या विनंतीला मान दे.

राणी : अग, माझं पूजापात्र आण इकडे. मी या इथे पडलेल्या चंद्रकिरणांची
पूजा करते.

निपु० : हें पूजापात्र बाईसाहेब. गंध, फूल सर्व आहे यांत.

राणी : (पूजा करून) निपुणिके, हें मोदकांचं वायन भटजींना दे.

निपु० : आज्ञा बाईसाहेब. भटजीबुवा, हें ध्या वायन.

विदू० : (घेऊन) स्वस्त्यस्तु ! इच्छितफलप्राप्तिरस्तु ! व्रतसाफल्यं भवतु !

राणी : (राजास) अंमळ इकडे यायचं होतं.

राजा : हा मी जवळच आहे.

राणी : (राजास पूजा व नमस्कार करून) महाराज,

पद

करुनि साक्ष रोहिणिसह या निशाकरा ॥ प्रार्थितसें विनयानें

आज नृपवरा ॥ धृ० ॥ आपण ज्या सुंदरिचा छंद घेतला ॥

ध्यास आपुलाहि जिला फार लागला ॥ तिजसह सुख सेवाया ॥

भीति नच घरा ॥ १ ॥

उर्व० : चांगल झालं बाई ! आतां ही पुढें कांहीं कां म्हणेना. पण माझ्या मनाला धीर आला.

चित्र० : ही मोठी पतिव्रता आहे. हिची आज्ञा मिळाल्यावर तुला आतां कसलीच भीति उरली नाही.

विदू० : (मनांत) थोड्या कोळ्याच्या हातांतून घरलेला मासा निसटून गेला म्हणजे तो म्हणतो, जा, तुला जीवदान दिलं. त्याप्रमाणं मला हा प्रकार दिसतो. (उघड) कां बाईसाहेब ! अशीच कां महाराजावर आपली प्रीति आहे ?

राणी : मला सुख नसलं तरी चालेल; परंतु महाराजांना सुख मिळावं अशी माझी इच्छा आहे. यावरून मूर्खां, तुला नाही कां समजत प्रीति कशी आहे ती ?

राजा : प्रिये,

पद (गुल चमनमे व्रीचू०)

अधिकार तुला मज अन्याला घ्यायाचा ॥ त्यापासुनि अथवा
हरण करुनि घ्यायाचा ॥ संदेह तुला जो आला या दासाचा ॥
तो सर्वहि मिथ्या, त्याग करीगे त्याचा ॥ १ ॥

राणी : तें कांहीं कां असेना. माझ्या मनांतून प्रियानुप्रसादनव्रत करायचें होतं, तें मीं यथासांग केलं. चल ग, आतां आपण जाऊ.

राजा : प्रिये, मला सोडून चाललीस, पण प्रसन्न नाहीं केलंस ?

राणी : आणखी काय प्रसन्न करायचें ? मी नाहीं आपल्या व्रताचा नियम कधीं मोडायची. (दासीसह जाते)

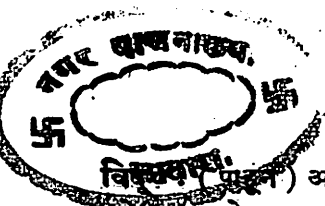
उर्वशी : सखे,

पद (एक क्षणभरि०)

देवी वरती या नृपतीची ॥ प्रीति मला गे दिसते साची ॥
परि मन्मातस परतायाची ॥ आशा नाहीं मजला बाई ॥ १ ॥

चित्र० : गडे, पण तूं इतकी निराश कां होतेस ?

राजा : (आसनावर येऊन) राणी दूर गेली का पहा वरं, मित्रा.

: ४० :

विद्युत्पद (पडून) अरे, रोगी गन्वावतो असं वैद्यबुवांना वाटलें म्हणजे ते जस त्याला सोडून जातात, तशी ती आपल्याला सोडून चालती झाली. आतां काय बोलायचं असेल तें खुशाल बोल.

राजा : मित्रा, उर्वशी असं करील कांरे ?

पद (सांब समे घर)

सांग मधुर नूपुररव कार्नी ॥ गजगमना ती पाडिल कां ॥ १ ॥
लपुनि छपुनि ती येउनि मागें ॥ नेत्रकरांनीं झांकिल कां ॥ १ ॥
सोडुनि अंबर या प्रासादीं ॥ सुंदरि उतरुनि येईल कां ॥ २ ॥
भीतिमुळें गति मंद बघोती ॥ चतुर सखी तिज लोटिल
कां ॥ ३ ॥ त्या भीरूला सन्निध माझ्या ॥ समजाउनि ती
आणिल कां ॥ ४ ॥

उर्व० : सखे, तर मी असंच करून त्यांचे मनोरथ पूर्ण करतें. (राजान्या मागून येऊन त्याचे डोळे झांकते. चित्रलेखा विदूषकास गप्प बसण्याची खूण करते.)

राजा : (हातास स्पर्श करीत) मित्रा, नारायणमुनीच्या उरूपासून उत्पन्न झालेली तीच ही सुंदरी ! खास खास तीच !

विदू० : हें तुला रे कसं कळलं ?

राजा : कसं म्हणून काय विचारतोस ? अरे हें पहा.

दिंडी

मदनपीडित तनुस या सौख्य देई ॥ अशी दुसरी कामिनी
कोणि नाहीं ॥ विकासेना रविकरें कुमुदिनी ती ॥ परी
तिजला शशिकरचि विकसवीती ॥ १ ॥

उर्व० : (हात काढून) महाराजांचा विजय असो !

राजा : अहाहा ! प्रिये उर्वशी, बैस. (आसनावर बसवितो.)

चित्र० : आतां मला पाहून महाराजांना आनंद होतो कां ?

राजा : हें काय विचारतेस ? झालाच प्राहिजे.

उर्व० : अग, राणीसाहेबांनीं महाराज माझ्या स्वाधीन केले आहेत, म्हणून मी तिच्यावर प्रेम ठेवून यांच्या अंगाला स्पर्श केला. माझ्यांत मत्सरभाव इतका दिखील नाही, समजलीस ?

विदू० : (आपल्याशी) राणीनं महाराज स्वाधीन केले ! म्हणजे ? अस्तमानापासून या इथेंच आहेत कीं काय !

राजा : प्रिये—

पद (निर्मल कुल कसलें)

देवीनें दिधला ॥ म्हणुनि तूं आर्लिगिसि मजला ॥ धृ० ॥
परि ज्या समयीं या हृदयातें ॥ हरिलें तेव्हां वद कवणातें ॥
सुंदरि अनुगत पुशिलें होतें ॥ आतां कां वळला ॥ त्वन्मुख-
शशि हा बाजूला ॥ १ ॥

चित्र० : महाराज, या प्रश्नाचं तिनं काय उत्तर द्यावं बरं ? आतां आपण माझ्या विनंतीकडे लक्ष द्यावं.

राजा : बोल. माझं लक्ष आहे.

चित्र० : हा वसंत ऋतु संपल्यावर मला सूर्यनारायणाच्या सेवेला गेलं पाहिजे. तेव्हां या माझ्या प्रियसखीला स्वर्गाची आठवण होणार नाही, अशी वागवावी एवढीच विनंति आहे.

विदू० : अहा ! स्वर्ग ! स्वर्ग ! काय डौल स्वर्गाचा ! मी तुला विचारतो, आठवण होण्यासारखं असें काय विशेष आहे स्वर्गात ? ना खायला, ना प्यायला ! माशासारखं एकमेकांकडे नुसतं पाहायचं, हेंच कीं नाही ?

राजा : चित्रलेखे—

साकी.

स्वर्गाचें सुख अनुपम असतें ॥ कोण विसरविल त्यातें ॥
परि समजे हा होय पुरुरव ॥ दासाधिक तव सखितें ॥ जो
अन्य खीला ॥ आजवरी नच वश झाला ॥ १ ॥

चित्र० : हा महाराजांचा माझ्यावर उपकारच झाला. सखे, आतां मला निरोप दे. अगदीं भिजं नकोस.

उर्व० : (तिला आलिंगून) गडे, मला विसरायची नाहीस ना ?

चित्र० : अग, महाराजांच्या समागमसुखात तूच मला विसरू नकोस म्हणजे झालं. येतें हं (राजास नमस्कार करून जाते.)

विदू० : तुमचे दोघांचेही हेतु पूर्ण झाले. आतां उत्तरोत्तर आनंदाची वृद्धि होवो म्हणजे झालं !

राजा—

पद (कवणें तुज गांजियलें)

झालों मी आज धन्य धन्य भूवरीं ॥ सुखकर पददास्य हिचें
लाभतां करीं ॥ धू० ॥ आझा मम सकल भूप धरिति मस्तकीं ॥
पृथ्वीचें सार्वभौम राज्य हस्तकीं ॥ यांताहि मज धन्यत्व न
वाटलें तरी ॥ १ ॥

उर्व : आतां यापुढे मी काय बोलावं !

राजा : (उर्वशीचा हात धरून) अद्दाहा ! काय चमत्कार आहे !

पद (सोडोनीया मुकुमुम शयना)

पूर्वीचे हे कर चंद्राचे ॥ आतां होती शीतल साचे ॥ तैसे
शर ही त्या मदनाचे ॥ देती सुख कीं माझ्या हृदया ॥ १ ॥
पूर्वी जें जें अप्रिय होतें ॥ आतां झालें तें आवडतें ॥ पेसें
व्हाया कारण कांते ॥ झाला संगम आज तुझा गे ॥ २ ॥

उर्व० : मी लवकर न आल्यानं महाराजांना फार त्रास झाला तर त्याची मला क्षमा—

राजा : छे छे ! मल्लंतच. हें पहा

साकी.

भोगुनि दुःखां सुख मिळतें जें अधिक गोड लागे तें ॥ प्रखर
रवीच्या संतापानें त्रस्त अशा पांथाते ॥ छाया वृक्षाची ॥
वाटे फारच सौख्याची ॥ १ ॥

विदू० : महाराज, या प्रदोष काळच्या रमणीय चंद्रकिरणांचं आपण सुख घेतलंत. तर आतां मंदिरांत चलावें.

राजा : चल तर. तुझ्या वहिनीला वाट दाखीव.

विदू० : ठीक आहे. असं या वाटेनं यायचं!

राजा : आतां इच्छा इतकीच आहे,

उर्व० : ती काय ?

राजा : हीच की,

पद. (फूलवाले कंथ मैकी)

आजवरी जैसी मजला शतपट रजनी भासली मे ॥ घृ० ॥

तुझिया सुखकर संगीं आतां ॥ पूर्वीपरि ती सुदीर्घ होतां ॥

सुंदरि तनुची या सार्थकता ॥ मानिन झाली चांगली ॥ १ ॥

(सर्व जातात.)

अंक ३ रा समाप्त.

अंक ४ था

(सहजन्या व चित्रलेखा येतात.)

सहजन्या : गडे, सुकलेल्या कमळाप्रमाणं आज तुझं तोंड दिसतं. यावरून मला वाटतं तुझ्या मनाला कांहीं तरी काळजी लागली आहे. असं असेल तर काळजीचं कारण सांग, म्हणजे मीही तुझी वाटेकरीण होईन.

चित्र० : सखे, सूर्याची सेवा अप्सरांनीं पाळीपाळीनं करायची या नियमाप्रमाणं मी सेवेत आहेच. पण माझी मैत्रिण उर्वशी जवळ नाही, म्हणून मला फार वाईट वाटतं.

सह० : तुमची दोघीची मैत्रीच तशी आहे.

चित्र० : सखे, या दिवसांत तिचं कसं काय चाललं आहे हें कळावं म्हणून मी सहज ध्यान करून पाहिलं, तो मला बाई कांहीं भयंकरच दिसलं.

सह० : असं काय बाई तें ?

चित्र० : सखे, त्या राजर्षीकडून सर्व राज्यकारभार प्रधानावर सोंपवून, माझी उर्वशी त्याला घेऊन गंधमादन पर्वतावर विहार करण्यासाठी गेली.

सह० : खरंच गडे ! अशा रम्यप्रदेशांत जाऊन विहार करणं, यालाच विलास म्हणायचं. बरं मग ?

चित्र० : तिथें विद्याधराची कन्या उदयवती, ही मंदाकिनी नदीच्या कांठीं बाळूचे पर्वत करून खेळत होती. तिच्यावर राजाचं मन गेलं, असं पाहून उर्वशीला राग आला बाई.

सह० : गडे, यायचाच. जिथें प्रीति फार तिथें हें कुठून सहन व्हायला ? बरं मग ?

चित्र० : मग त्या राजानें तिची पुष्कळ समजूत केली, पुष्कळ आर्जव केलें, पण तिनें कांहीं बाई तें ऐकलं नाही. आणखी कुमारवनांत स्त्रियांनीं जायाचं नाही, या गोष्टीचं, गुरुजींच्या शापानं, तिला विस्मरण पडलं, आणि ती त्या घनांत गेली. मग काय ? घडाननाच्या शापानं लता होऊन राहिली.

सह० : दैवाच्या पुढें कोणाच्यानं जावत नाहीं बाई. तशा प्रीतीचा हा असा परिणाम व्हावना देवा ! बरं मग, त्या राजाची तरी विचारांच्याची पुढें काय स्थिति झाली बरं ?

चित्र० : तो वेडा होऊन उर्वशी ! उर्वशी ! करीत त्या वनांतच इकडे तिकडे अहोरात्र फिरतो आहे. तशांतून मनाला अधिकच चेतवायला हा मेला मेघकाळ सुरू झाला. आतां तर त्या बापड्याचे फारच हाल होतील.

सह० : गडे, अशा थोर पुरुषावर कसा जरी प्रसंग आला, तरी तो फार वेळ रहात नाहीं असा नेम आहे. म्हणून तुला सांगतें कीं कुणाच्या तरी प्रसादानं त्याचा आणि तिचा पुनः खास संगम होईल. पण हे पहा भगवान् सूर्यनारायण उदयास आले. चल, त्यांची पूजा करूं.

(दोघी जातात.)

(उन्मत्त वेशानें राजा येतो.)

राजा : हा दुष्ट राक्षसा ! उभा रहा. माझ्या प्रिय सखीला घेऊन कुठें चाललास ? अरे, हा पर्वतशिखरावरून आकाशांत जाऊन माझ्यावर शरवर्षाव करूं लागला. (पाहून) छे छे !

पद (नोहे हा पवन ज्वन)

नोहे हा असुराधम घनचि फिरतसे ॥ चाप न हें वाकविलें
इंद्रधनु असें ॥ धृ० ॥ बाण न हे मजवरती ॥ जलधारा तीव्र
सुटति ॥ निकषावरि कनकदीप्ति ॥ तेवि रम्य चपला ती ॥
सुंदरिची गौर कांति खचित ती नसे ॥ १ ॥

तर मग ती कुठें गेली असावी बरं ? कदाचित् माझ्यावर रागावून आपल्या प्रभावानं गुप्त झाली म्हणावं, तर ती इतकी दीर्घकोपी नाहीं. पुनः इंद्रलोकीं गेली म्हणावं तर तिचं सर्व मन माझ्यावर आहे. बरं, दुष्ट राक्षसांनीं नेली म्हणावं तर तेंही संभवत नाहीं. कारण—

दिंडी.

जवळि असतां भूप हा सुंदरीला ॥ न्यावयाचें बल नसे
राक्षसांला ॥ तरी कोठें ती मला दिसत नाहीं ॥ दैव माझे
प्रतिकूल कसें पाही ॥ १ ॥

(चोर्हीकडे पाहून दुःखानें खास सोडून) हरहर !

साकी

दुःखांसागुनि दुःखचि येतें, फिरतां काळ नराचा ॥ विरह
सखीचा दुःसह असतां ऋतु ये नवमेघाचा ॥ दिन हे रम्य
खरे ॥ परि तिजवांचुनि चिंत झुरे ॥ १ ॥

‘राजा कालस्य कारणम्’ असं मुनींचं वचन असून मी व्यर्थ आपल्या मनाला
झेश देत आहे. तर या मेघकालाचं निवारणच केलं पाहिजे. पण नको, असं
करूं नये. कारण यानं, मला ही राजभोगाची सामग्री कशी सादर केली
आहे पहा.

पद (निर्धनतेनें लज्जा निपजे)

कांचनरेखेसम ही झळके वीज सघनअंबरीं ॥ माझे छत्र निळें
भर्जरी ॥ धृ० ॥ वेतस तरुचे तुरे हालती वायूनें वरिवरी ॥
ढालिति चौऱ्या जणुं मजवरी ॥ चाल ॥ ऋतु निदाघ सरतां
मोर मधुर बोलती ॥ ते मजला माझे बंदीजन वाटती ॥ हे
पर्वत सारे सौदागर बैसती ॥ धारारूपी हार घालिती या
कंठीं निजकरीं ॥ भोगीं राजभोग या परी ॥ १ ॥

पण या श्लाघेपासून माझी प्रिया कुठें गेली, हें मला कसं कळणार? तर
तिचाच शोध करावा. (पाहून) आहा ! ही मला खूप सांपडली.

पद (यादव रायां भाईयारे)

जलबिंदूनीं भरलेलीं हीं लाल फुलें दिसती ॥ सखिचे कोपें
लाल सजल ते नेत्र मला स्मरती ॥ चाल ॥ या काननभागीं
सिकता भिजली दिसे ॥ या मार्गे गेली मानूं जरि मी असें ॥
उठल्या असत्या नितंबभारें ॥ लाल चरणपंकी ॥ परि चिन्हें
तीं दिसति न कोठें या भागावरतीं ॥ १ ॥

(पुढें पाहून हर्षानें) आहा ! ही मात्र चांगली खूप सांपडली. इच्यावरून
ती कुणीकडे गेली, याचं अनुमान करतां येईल.

पद (चालःमागील)

ती त्वरित गतीने जातां रागाउनीं ॥ नयनांशु भिजावतीं
अधरपुटां, तेथुनी ॥ रंग तयांचा घेजनि ते स्तनवसनावरि
गळती ॥ दिसे वसन तें शुकोदरापरि ध्यावें तरि हार्ती ॥ १ ॥

हर हर ! हें तर कोवळं गवत ! आणि याच्यावर हे इंद्रगोपकीटक बसले आहेत. व्यर्थ फसलों ! (इकडे तिकडे पहात) या निर्जनवनांत माझ्या प्रिय-सखीचा शोध कुठून लागणार ! बरं, हा मोर पर्वतशिखरावर बसून, उंच मान करून मेघाकडे पहात आहे, याला विचारावं. हे नीलकंठा ! माझी मृगनयना प्रिया या वनांत कुठें तुझ्या दृष्टीस पडली कारं ? अरे हा तर प्रश्नाचं उत्तर न देतां आनंदानं नाचूं लागला ! समजलों याच्या आनंदाचं कारण काय तें.

पद. (निपजे. नारायण रविवंशी)

सुंदर काळा कलाप याचा मंदवायुने हा हाले ॥ कांता जातां
प्रतिपक्षाला कोणि न याच्या उरले ॥ विगलित झाली जी
रतिकालीं वेणी सखिची जीत फुले ॥ तत्कारिं बघतां जरि तरि
करितां काय शिखी हा नकळे ॥ परि तें सर्वचि कीं फसलें ॥
म्हणुनि स्फुरण यास आलें ॥ १ ॥

तर दुसऱ्याचं दुःख पाहून आनंदानं नाचणारा हा; याला विचारून कांहीं फळ नाही. (दुसरीकडे पाहून) हां ! ही कोकिला ग्रीष्मकाळ सरत आल्या-मुळें अधिक उन्मत्त होऊन या जांभळीच्या झाडावर बसली आहे. सर्व पक्षांत हिची जात शहाणी असं म्हणतात. तर हिची प्रार्थना करूं.

पद (वाडवडिला)

स्मरदूती तुज म्हणती कामी ॥ बहु चतुरा तूं पेशा कामी ॥१॥
मानी स्त्रीचा मान हराया ॥ तुजविण दुसरें साधन वाया ॥२॥
आउनि येथें आण सखीसी ॥ अथवा मजला ने तितजपार्शी ॥३॥

(ऐकलेंचें करून) काय म्हणतेस ? तिची तुझ्यावर इतकी प्रीति असतां ती तुला कशी सोडून गेली ? ऐक.

साकी

प्रीति असोनी कोपे ती परि कारण मज अठवेना ॥ सत्ता स्त्रीची पतिवारी मोठी, त्याचा दोष नसेना ॥ सोडुनि रागानें ॥—
काय ! ही माझ्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून आपल्याच नादांत निमग्न झाली ! हर हर ! “ परदुःख शीतल ” ही म्हण सर्वथैव खरी आहे. कारण माझ्या विनवणीचा अनादर करून,

दिंडी

अधरमधुचा स्वाद कीं घ्यावयाला ॥ अर्धपक्का या जंबुच्या फळाला ॥ धरी वदनीं मदमत्त कोकिला ही ॥ कीं व माझी कांहींच येत नाहीं ॥ १ ॥

असो. हिचा स्वर माझ्या प्रियेच्या स्वरासारखा मंजुळ आहे, म्हणून हिच्यावर कोप करित नाहीं. आपणच इथून दुसरीकडे जावं झालं. (फिरतां फिरतां ऐकलेंसं करून) अरे ! या दक्षिणेकडून नू पुरांचा शब्द ऐकूं येतो. माझी प्रिया चालली आहे वाटतं. तर— (पाहून) अरे अरे ! पुनः फसलों. मेघांनीं सर्व दिशा कृष्णवर्ण झाल्या असं पाहून, हे हंस मानससरोवराकडे निघाले आहेत, त्यांचा शब्द हा ! असो. हे उडून गेले नाहीत तोंपर्यंत यांच्यापैकी कुणाला तरी विचारून पहावं.

पद (गुणगंभिरा तूं गुणिरे)

सांगुनी सुखकर वार्ता साखिची दुःखितासी ॥ हंसवरा जाई मग तूं आपुल्या स्थलासी ॥ तोंवरी पंकजनाल मुखीचें ठेवि खालीं ॥ थोर दया स्वार्थाहुनि बा वाटते सतांसी ॥ १ ॥

अरे, हा जाण्याच्या गडबडीत मीं तिला पाहिली नाहीं असं म्हणतो. (हंसास) पाहिली नाहीं म्हणतोस, तर मग चोरा ! तिची विलासगति तुला कुठून मिळाली ? हें पहा, आतां मुकाट्यानं माझी कांता मला परत दे. नाहीं तर— (हंसून) चोराला दंड करणारा हा राजा आहे, असं समजून हा बेटा उडून गेला ! असो हा चक्रवाक् पक्षी आपल्या प्रियेजवळ बसला आहे, याला विचारावं. चक्रवाका, माझी प्रिया कुठें पाहिलीस ? हा तर कः कः असं विचारतो ! यावरून मी कोण तें याला ठाऊक नाहीं वाटतं. चक्रवाका ऐक—

अंजनीगीत.

माझा मातामह तो सविता ॥ जनकहि तैसा शशि मत्ताता ॥
घरा उर्वशी दोघी कांता ॥ त्यांनीं मज वरिलें ॥ १ ॥

अरे, हा तर स्वस्थ बसला ! बरं. याची थोडी निंदा केली पाहिजे. चक्रवाका,

पद (रामराय राज्याचा)

तुम्हां उभयतांमध्ये येतां, आड पान कमलाचें ॥ स्त्रीसाठीं तूं
तळमळ करिशी, स्मरण न कां त्याचें ॥ १ ॥ स्नेहें सखिच्या
धैर्य तुझें बा, जाय गळूनि साचें ॥ जाणुनि हें कां वृत्त न
वदसी, मजला कांतेचें ॥ २ ॥

खरोखर माझं दैवच फिरलं म्हणून हें असं होतं. तर दुसरीकडेच जावं.
(कांहीं पाउलें जाऊन) अहाहा !

साकी.

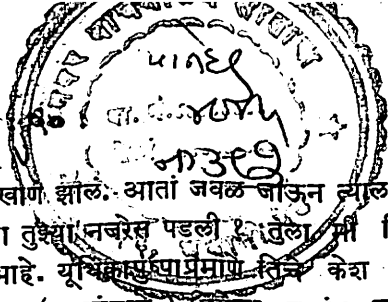
भ्रमर करी गुंजारव ज्यांतुनि कमल असें हें दिसतें ॥ त्या
वदनासम, अधर चावितां करि जें सीत्कारातें ॥ यातें
पाहोनी ॥ जाउं कसा मी येथोनी ॥ १ ॥

या कमळांतल्या भ्रमराला तरी विचारावं. नाहीतर तेवढीच रुखरुख राहिल.
हे मधुकरा, त्या माझ्या मदिरालोचनेची कांहीं वार्ता सांग. (विचार करून)
छे ! पण ती याच्या दृष्टीस पडली नाही. तसं असतं तर तिच्या मुखकमलाचा
सुवास सोडून या कमलाकडे हा कां आला असता ? जावंच झालं इथून.
(कांहीं चालून) अरे, हा गजराज झाडाच्या फांदीवर सोंड टाकून आपल्या
स्त्रीसह इथें उभा आहे. याला आपल्या प्रियेची माहिती विचारावी. (हत्तीकडे
पाहून) परंतु धाई करून उपयोग नाही. कारण,

पद (मम जिवाची)

नव पल्लव दे आणोनी ॥ आसेवगंधरसाचा खासा स्वकर्ने
मोडुनि तत्प्रियकरिणी ॥ धू० ॥ खावो तरि हा आनंदानें ॥
वृत्त पुशिन मग यालागोनी ॥ १ ॥

वि....४

(काही देवा उमा राहून) याचं खाणें झालें. आतां जवळ जाऊन त्याला मी विचारतां. हे गजश्रेष्ठा, माझी प्रिया तुझ्या नचरेस पडली आहे. तुला मी तिच्या खुणा सांगतां. तिचा वाणी मधुर आहे. यूथिकाप्रमाणे तिचे केश काळे आहेत. तरुणी असून सुंदर आहे. (आनंदाने) प्रियेचा वृत्तांत माहित आहे, असं सुचविणाऱ्या याच्या गंभीर गर्जनं मला धीर आला. हे गजराजा, तुझ्या माझ्यांत साम्य असल्यानं तूं मला फार आवडतोस. साम्य कसं म्हणशील, तर पहा.

पद (जो जिंकुनि)

अधिनायक नृपतींचा मी ॥ तूही अससि गजांचा स्वामी
॥ धृ० ॥ बहु दान सोडिसी नेहमीं ॥ तुष्ट करितों मी धन-
कामीं ॥ १ ॥ तव भार्या करिणीमार्जी ॥ तैसी नारित सुंदर
माझी ॥ २ ॥ हें सर्व जुळे जरि नामी ॥ तुज विरह नसो
स्त्रीकामी ॥ ३ ॥

गजराजा, सुखी ऐस ! मी जातो. (थोडेंसें वळून) - अरे हा सुरभिकंदर नांवाचा रमणीय पर्वत अप्सरांचा फार आवडता आहे. तर माझी प्रिया कदाचित् इथें असल्यास पहावी. पण हा अंधकार पडला, आतां कसं करावं ! असो. या विजेच्या उजेडानं पाहूं. हर ! हर ! काय पहा दुदैवाचा सपाटा ! विजेचा प्रकाश होता तोही एकाएकी नाहीसा झाला. इतकं झालं तरी या पर्वतावर जाऊन तिचा शोध केल्याशिवाय माघारा नाहीच फिरणार. (पर्वतास विचारतो.) हे गिरिराजा, स्तीप्रमाणं सुंदर अशी माझी कांता तूं कुठें पाहिलीस कां ? हा उत्तर कां बरं देत नाही ! समजलों. मी दूर असल्यानं माझा प्रश्नच यानं ऐकला नाही. तर जवळ जाऊन विचारावं.
(जवळ जाऊन)

साकी.

सर्वांगें ती कोमल सुंदर जीची ऐसी कांता ॥ रम्य वर्नी या
एकलि फिरतां पाहिलि भूधरनाथा ॥ १ ॥

(ऐकून) काय ! पाहिली म्हणतां ? शास्त्रास ! तर तुम्हांला यापेक्षांहि अधिक गोड वार्ता ऐकायला मिळो. कुठें आहे तर माझी प्रिया ? (प्रतिध्वनि)

ऐकून) शिव शिव ! हा माझ्याच शब्दांचा प्रतिध्वनि ! (खाली पडतो)
हाय ! हाय ! फारच थकलो. या नदीच्या कांठी तरी जाऊन बसावं; म्हणजे
तिच्या तरंगावरून येणाऱ्या गार वाऱ्यानं जरा बरं वाटे. (तसें करून) ही
नवीन पाण्यानं गढूळ झालेली नदी पाहून, मला असं वाटतं की,

पद (केलीस अशी)

घरुनि रूप सरितेचें तीच जातसे ॥ माझा अपराध गणुनि
दोष देतसे ॥ धृ० ॥ झुभंगासम तरंग दिसति हे मला ॥
पक्ष्यांची पंक्ति गमे कटिस मेखला ॥ धवल फेन हाचि शुभ्र
शालु नेशिला ॥ गळतां तो गडबडिनें सावरीतसे ॥ १ ॥

तर हिची प्रार्थना केली पाहिजे. (हात जोडून) प्रिये, माझ्यावर कां
इतका राग बरं ?

पद (त्या मदन मनोरम रूपीं)

तुजवरी प्रेम बहु केलें ॥ बोलोनि मधुर सुखवीलें ॥ तव वचन
काधि न भंगीलें ॥ वांकडे मनीं नच आलें ॥ चाल ॥ अपराध
काय मग घडला ॥ तो प्रिये तुज न आवडला ॥ म्हणुनि या
दीन दासाला ॥ विरहिं लोटिलें ॥ वद तुला कसें हें
रुचलें ॥ १ ॥

बोल. बोल. कां बरं बोलत नाही ही ! अथवा ही खरीच नदी ! उर्वशी
असती तर मला सोडून समुद्राला भेटायला कधीं गेली नसती. असो. आपण
आतां खिन्न न होतां उत्साह धरावा. कारण उत्साहानं कल्याण होतं असं
म्हणतात. जावं तर, माझी प्रिया ज्या प्रदेशांत नाहीशी झाली तिकडेच जावं.
(काहीं चालून) इथें हा हरिण बसला आहे, याला पाहून

अंजनीगीत.

वनशोभा ही पहावयाला ॥ काननलक्ष्मी सोडी याला ॥ काय
तियेचा कटाक्ष काळा ॥ ऐसें मज वाटे ॥ १ ॥

(पाहून) अरे ! हा माझी अवज्ञा करायलाच तोंड फिरवून बसला वाटतं ! छे, छे !

अंजनीगीत.

येतां इकडे हरिणी, तिजसी ॥ बालक झोंबे स्तन प्यायासी ॥
बळुनि तिजवरी दृष्टी ऐसी ॥ लावी एकात्रें ॥ १ ॥

हे हरिणा, तुझ्या प्रियेप्रमाणच दीर्घलोचना अशी माझी प्रिया या वनांत तूं कुठें पाहिलीस कां ? तो प्रियेकडेच पहातो आहे, माझ्या बोलण्याकडे लक्षच नाही. बरोबर आहे. ज्याचं दैव फिरलं त्याचा असा अपमान व्हायचाच. दुसरीकडे जावं. (कांहीं चालून) तिच्या मार्गाची खूण सांपडली ! हाच तो रक्तकंदन. याचंच शेवटच्या भराचं अर्धे उमललेलं पुष्प प्रियेनं त्या दिवशीं वेणीत घातलं. (एकदम पाहून) अरे ! या दगडाच्या कपारींत तांबडं काय बरं चकाकतं आहे. सिंहानं मारलेल्या हत्तीचं मांसखंड नव्हे, निखाराहि नव्हे, कारण नुकतीच या वनांत सर्वत्र वृष्टि झाली आहे. हां ! समजलों, तांबड्या अशोकान्या पुष्पगुच्छाप्रमाणं हा मणी आहे व तो घ्यायला सूर्यानं आपला हात सरसावलेला दिसतो. आपणच घ्यावा तर.

(थांबून) पण काय करायचा धेऊन ?

साकी.

त्या सुंदरिच्या वेणीमार्जी मंदाराच्या कुसुमीं ॥ शोभा देतां
परि दुर्लभ ती झाली मग याला मी ॥ घेउनि अर्थूनीं ॥ टाकुं
कशाला मळवोनी ॥ १ ॥

(मागें फिरतो. इतक्यांत पडद्यांत) घे, घे वत्सा.

ओवी.

गिरिजाचरणरक्तिमेपासोनी ॥ झाला जो हा संगमनीय मणी ॥
धारण करील त्यालागोनीं ॥ प्रियजन भेटे सत्वरी ॥ १ ॥

राजा-- हा कुणाचा बरं उपदेश ? (पाहून) या मृगसंचारी मुनिमहाराजांची ही कृपा वाटतं. भगवन् ! हा माझ्यावर आपला प्रसादच झाला. (मणी घेऊन) हे संगमनीय मणे,

पद. (कान्होबा संभाळरे)

जरि त्या सुंदरिची ॥ तव संगें ॥ होइल भेटी मजला ॥ १ ॥
तरि मी वाहिन रे ॥ भूषणसा ॥ मस्तार्कि माझ्या तुजला ॥ २ ॥
जैसा शंकर तो ॥ शिरि धरितो ॥ द्वितियेच्या चंद्राला ॥ ३ ॥

(इकडे तिकडे फिरून) ही लता पुष्परहित असतां हिच्यावर माझं मन कां
बरं वेधलं ? अथवा ठीकच आहे. कारण

पद. (धनहीन असा होय सखे)

चरणीं मी लीन तरी दूर सारुनी ॥ आली या कानर्नि ती
प्राणमोहिनी ॥ धृ० ॥ मेघजलें पल्लव हे आर्द्र जाहले ॥ धुतले
जणु अघर तिचे अश्रु वाहुनी ॥ १ ॥ कुसुमकाल जाय म्हणुनि
कुसुमशून्य ही ॥ अलंकाररहित दिसे तीच भामिनी ॥ २ ॥
श्रवणिं न ये भ्रमरांचा शब्द मधुर तो ॥ खिन्न मनें बैसलि कीं
मौन सेवुनी ॥ ३ ॥

असो. पण ज्या अर्थी ही लता माझ्या प्रियेसारखी दिसते, त्या अर्थी हिला
आर्लिंगन दिलंच पाहिजे. (लतेस आर्लिंगन देतो. तत्क्षणींच लतेची उर्वशी
होते. तिचा स्पर्श होतांच) अहाहा ! उर्वशीच्या आर्लिंगनांनं जें मुख व्हायचं,
तेंच मला या लतेच्या आर्लिंगनापासून होतं, हें काय बरं ! ही उर्वशी तर नसेल ?
छे पण, विश्वास येत नाही. कारण

दिंडी.

तिच्याविषयीं कल्पना जी करावी ॥ क्षण न जातां सर्व ती
विफल व्हावी ॥ म्हणुनि सहसा नुघडीन नेत्र आतां ॥ असा
राहिन मानोनि हीच कांता ॥ १ ॥

(हळूच डोळे उघडून) अरे ! ही खरीच माझी प्रिया !

उर्व० : (अश्रु पुसून) महाराजांचा जयजयकार !

राजा :

साकी.

तव विरहाच्या गाढ तमीं मी बुडलों असतां कांते ॥ देवें
मजला लाभलीस जसि मृता चेतना येते ॥ १ ॥

उर्व० : महाराज, मला हें शरीर जरी नव्हतं, तरी अंतःकरणानं मला आपला
सर्व वृत्तांत समजला आहे.

राजा : जरी हें शरीर नव्हतं, तरी अंतःकरणानं समजला म्हणजे ?

उर्व० : तें मी सांगतें, पण महाराज,

पद. (बाला प्रति करो)

मनि कोप नका ठेवूं हो महाराज ॥ विनती ही या पर्दिं आज
॥ धृ० ॥ हे हाल असे, केले मी कोपुनी ॥ तुम्हां सोडुनी ॥
गेलें हो ॥ काहिं नसुनि काज ॥ १ ॥

राजा : विनंति कसली ! भलतंच. उलटं तुझ्या कल्याणदायक दर्शनानं मी
प्रसन्न झालों आहे. पण प्रिये तूं मला सोडून एकटी इतके दिवस कशी
साहिलीस बरं ?

उर्व० : एकावं महाराज. अखंड ब्रह्मचर्यव्रत धरून

पद. (एकट्या महारराया)

सुगंधमादनगिरिशेजारी ॥ अकलुष नामक भागावरि ॥ स्वामी
कार्तिक वसती करी ॥ करि एक नियम जी येथें ॥ येइल
नारी ॥ त्या समर्थिच लतिका होइल ती निर्धारि ॥ १ ॥

अंजनीगीत.

या नियमाचें गुरुशापानें ॥ स्मरण न झालें यायोगानें ॥ होतें
मी लतिकारूपानें ॥ अंजवरी येथें ॥ १ ॥

राजा : प्रिये, आतां सर्व जुळलं. कारण

पद (आले वनमाळी रात्रीं)

होतां रतिखेद सखे, निजलों मी शयानि जरी ॥ होत असे
दुःख तुला, गेलों मी म्हणुनि दुरीं ॥ भीरु असुनि इतुकी तूं,
घोरवर्ना आजवरी ॥ दीर्घविरह सोसुनियां, राहिलि नसतीस
खरी ॥ १ ॥

असो. तूं सांगितलंस तसंच झालं. या मण्याच्या योगानं तुझा पुनः संगम
घडेल असं एका मुनींनीं सांगितल्यावरून मी हा मणि घेतला.

उर्व० : अग बाई ? हाच कां तो मणि ! (मस्तकावर धरिते.)

राजा : प्रिये, अशीच एक क्षणभर उभी रहा. अहा !

पद. (सुविहित जहालें)

तव शिरिं धरितां प्रिये सुमणि हा, कांति मुखीं कशि रुचिर
पसरली ॥ धृ० ॥ वदन दिसे जणु कमलचि ज्यावरि, बाल-
रवीची छविच विलसली ॥ १ ॥

उर्व० : महाराज.

पद. (प्राणपति अजुन नये)

जाउं चला नगरा ॥ आतां ॥ झाले बहु दिन इकडे येऊन-
यास्तव परतुन ॥ नाथा ॥ धृ० ॥ प्रजाजनांचा मजवरि सारा ॥
दोष असेल खरा ॥ १ ॥

राजा : चला. आपली आज्ञा होईल तसं वागायचं.

उर्व० : महाराजांच्या मनांतून कसं जायचं आहे ?

राजा : प्रिये,

पद. (किती तरी पहाटेची वेळ)

नेहं मला नवमेघावरि बसवुनि राजमंदिरीं ॥ धृ० ॥ चपेला-
ध्वज ज्यावरचा ॥ झळके बहु तेजाचा ॥ चित्ररंग सुर-
धनुचा ॥ रम्य ज्यावरी ॥ १ ॥

(पडदा पडतो.)

अंक ४ था समाप्त

अंक ५ वा.

विदूः (आनंदांनै) माझा मित्र नंदनवनादि रम्य अशा देवतांच्या वनांत उर्वशीसह नानाप्रकारचे विलास करून परत आला. सांप्रत तो प्रजाजनांची प्रीति व बहुमान संपादन करून राज्य करीत आहे. खरोखर त्याला एक पुत्ररत्नावांचून कोणतीच न्यूनता नाही. आज कांहीं विशेष पर्वणी होती, म्हणून तो राणीसहवर्तमान गंगायमुनेच्या संगमांत स्नान करण्याकरितां गेला होता; तिथून नुकताच आपल्या पट्ट्यांत परत आला. आतां त्याच्या अंगाला कोणी सुवासिक चंदनाच्या उट्या लावीत असतील, कोणी त्याच्या गळ्यांत पुष्पमाला घालीत असतील, कोणी त्याच्या अंगावर अलंकार चढवीत असतील. तर आपणही याच वेळेस तिकडे गेलों, म्हणजे आपल्यालाही त्या गंधफुलांपैकी कांहीं भाग मिळेल.

(पडद्यांत)

अरेरे ! उर्वशीबाईसाहेबांच्या मस्तकावर घालायाचा मणि मी ताडपत्रावर ठेवून नेत असतां, मांसखंडाच्या आंतीन, हा गृध्रपक्षि झडप मारून घेऊन चालला !

विदू० : (ऐकून) अरेरे ! हा तर मोठाच अनर्थ झाला ! कारण तो संगमनीय मणि माझ्या मित्राच्या फार आवडीचा आहे. म्हणूनच हें ऐकतांच माझा मित्र अंगावर पुरते अलंकारसुद्धां न घालतां, आसनावरून उठून इकडे आला वाटतं. चला तर तिकडेच—

(गोंधळलेल्या परिजनांसह राजा येतो.)

राजा—

प्रबंध.

कोठें गृध्र तो चोर कोठें ॥ मृत्युमुखि धांव जो घेउं थाटे
॥ धृ० ॥ प्रथम चौर्या करी ॥ रक्षकाच्या घरीं ॥ हेंचि त्याचें
दिसे धाष्ट्यं मोठें ॥ १ ॥

किराती : ओ, ओ देखीये सरकार ! आकसमेसे चला है.

राजा : खरंच, त्या मण्याचं हेमसूत्र मुखांत धरून पहा कसा वर्तुलाकार फिरवीत चालला आहे ! काय करावं बरं आतां !

विदू० : (जवळ जाऊन) करायचं काय ! अपराध्याला दया दाखवून उपयोगी नाही, शासनच केलं पाहिजे.

राजा : बरोबर आहे. माझं धनुष्य ! धनुष्य आण. (किराती जाते) पण मित्रा, तो पक्षी कुठें दिसत नाही !

विदू० : अरे, तो बेटा प्रेतमक्षक, या दक्षिण दिशेन उडून गेला. तरी त्याला शासन झालंच पाहिजे.

(किराती धनुष्य घेऊन येते)

किरा० : महाराज ! ये धनुखवान् —

राजा : आतां याचा काय उपयोग ? तो पक्षी बाणाच्या अवसानाबाहेर निघून गेला.

दिंडी.

धरुनि वदनीं पक्षि ज्या दूर नेई ॥ नभीं मणि तो शोभतो
कसा पाही ॥ मंगळंडासंयुक्त निशीं जैसा ॥ दिसे मंगल तो
हाहि दिसे तैसा ॥ १ ॥

(कंचुकीस) आर्या लासव्या !

कंचु० : आज्ञा महाराज !

राजा : नगररक्षकाकडे जाऊन, त्याला आमची अशी आज्ञा सांग, कीं संध्याकाळीं सर्व पक्षी झाडांवर जाऊन बसले, म्हणजे त्या चोरट्या पक्ष्याचा शोध करावा.

कंचु० : आज्ञेप्रमाणं सांगतो महाराज. (जातो)

विदू० : मित्रा, आतां खालीं बैस. तो चोर कुठंही गेला, तरी तुझ्या शिक्षे-
तून सुटणार आहे कीं काय ?

राजा : (बसून) मित्रा,

साकी.

रत्न असे तें म्हणुनि न माझी प्रीति तयावरि जडली ॥ परि
त्यायोगें प्रियरमणीची, पुनरपि संगति घडली ॥ कारण
खेदाचें ॥ मित्रा हेंच होय साचें ॥ १ ॥

विदू० : हें तूं पूर्वीच मला सांगितलं होतंस.

(इतक्यांत एके बाण व मणी घेऊन कंचुकी येतो)

कंचु० : महाराजांचा विजय असो ! सरकार—

पद. (उरला भेद न)

नलगे खेद आतां कांहीं ॥ वार्ता सुखकर परिसा ही ॥ धृ० ॥
जो बहु कोप तुम्हां आला ॥ त्याचा खरशर जणु झाला ॥
गगनीं गांडुनि विहगाला ॥ त्याचा देह भिन्न केला ॥ चाल ॥
अपराध्याला शासन लावुनि घेउनि तो मणि ही ॥ आला
भूवरि लवलाही ॥ १ ॥

(सर्व विस्मित होतात.)

कंचु० : महाराज, हा मणी स्वच्छ धुवून आणिला आहे. आज्ञा होईल त्याच्या
स्वाधीन करीन.

राजा : किराती, तो अग्नीत धालून शुद्ध करून पेटित ठेव. (जोहोकम
म्हणून जाते) लातव्या, तो बाण कुणाचा रे ?

कंचु० : महाराज, या बाणावर बाण मारणाराचं नांव आहे, परंतु माझ्या दृष्टीला
तीं अक्षरं स्पष्ट दिसत नाहीत.

राजा : आण इकडे. मी वाचतो. (कंचुकी बाण देतो. राजा नांव वाचून
आनंदित होतो.)

कंचु० : महाराज, आज्ञा असेल तर मी आपल्या कामाला— (आज्ञा मिळून
जातो)

विदू० : मित्रा, विचार कसला चालला आहे ?

राजा : हा बाण कुणाचा समजलास का ?

पद. (वायुनंदन रदन करकर)

उर्वशी ही ज्यास माता ॥ पेल सुत जो चापधरिता ॥ आयु
बालक शत्रुहंता ॥ असे खरंतर बाण त्याचा हा ॥ १ ॥

विदू० : (आनंदानें) वाः फार चांगलं झालं ! तुझ्या वंशवृक्षाला हा
अंकुरच फुटला.

राजा : पण हें झालं कसं ? कारण नैमिषारण्यांत यज्ञ चालत होता, त्यावेळीं
मात्र कायती उर्वशी माझ्याजवळ नव्हती. त्यानंतर तिचा व माझा वियोग
कधीच झाला नाही. किंवा तिच्या गरोदरपणाचीं चिन्हंही मला दिसलीं
नाहींत; मग प्रसूतीची वार्ता कुठून बरं ? परंतु इतकं मात्र झालं होतं खरं, कीं

पद. (पूर्वी अधरोष्ठवरि तूझ्याः)

सखिच्या गौरकुचाचीं अंग्रे, श्यामलसीं तीं झालीं होतीं ॥
द्राक्षफलासम पांडुरता ही, पाहिलि मी त्या वदनावरतीं
॥ धृ० ॥ जात्या चंचल परि दिन कांहीं, दृष्टि तिची बहु मंद
दिसे ती ॥ चिन्हें इतुकीं आतां मजला, पूर्णपणें कीं
आठवताती ॥ १ ॥

विदू० : मग झालं तर. मानवी स्त्रियांचीं गरोदरपणाचीं सर्वच चिन्हं देवांगनांना
होतात असं समजूं नकोस. कारण त्यांच्या प्रभावानं कांहीं कांहीं गुप्त
असतात.

राजा : बरं, तूं म्हणतोस तसंच कां होईना. परंतु पुत्रजन्माचं वर्तमान माझ्या-
पासून गुप्त ठेवायचं तिला काय कारण ?

विदू० : अरे देवता त्या ! त्यांचं रहस्य कुणाला कळणार !

(इतक्यांत कंचुकी येतो.)

कंचु० : महाराजांचा जयजयकार. महाराज ज्यवन ऋषींच्या आश्रमांतून
एक तापसी बाई एका कुमाराला घेऊन आल्या आहेत. त्यांच्या मनांतून
महाराजांचं दर्शन घ्यायचं आहे. जशी आज्ञा.

राजा : जा, त्या दोघांनाही लवकर घेऊन ये.

(आज्ञा म्हणून निघून जातो व कांहीं वेळानें दोघांस घेऊन येतो.)

: ६० :

केचन तापसी बाई, असं इकडून यायचं.

विदुष (पाहून) मित्रा ! या बाणावर ज्याचं नांव आहे तोच हा राजपुत्र ! तो तोडावळा, तें-तेज, ती वीरश्री ! अगदीं तुझी प्रतिमा दिसते पहा. ती गतिसुद्धां केवळ—

राजा : म्हणूनच बरं—

पद. (अशी सदा ही प्रीत)

पाहुनि या कुमरा ॥ गंभीरा ॥ नयनीं आलें नीर झरारा ॥ धृ० ॥

प्रसन्न झालें मानस माझे ॥ हृदयीं वाढे स्नेह भरारा ॥ १ ॥

धीर न धरवे मजला आतां ॥ अंगीं सुटला कंप थरारां ॥ २ ॥

जाउनि वेगें आलिंगावें ॥ उत्कंठा ही हो अनिवारा ॥ ३ ॥

कंचु० : तापसी बाई, इथें उभं रहावं. (मुलासह उभी राहते.)

राजा : मातुश्री, मी वंदन करतो.

तापसी : हे महाभाग राजा, सोमवंशाचा विस्तार करणारा हो. (मनांत) काय चमत्कार आहे पहा ! न सांगतां न सवरतां हा राजा आपला जनक हें मुलाला आपोआप समजलं. बाळा, जा पित्याला नमस्कार कर. (मुलगा पित्यास वंदन करतो. राजा त्यास आयुष्यमान् हो ! असा आशीर्वाद देतो.)

मुलगा : (मनांत)

पद. (दादरा, भैरवी)

हे माझे तात, तसा पुत्र मी तयांचा ॥ परिसुनि हें जरि इतुका,

हर्ष होत साचा ॥ धृ० ॥ मग जननीजनकांनीं अंकि घेउनी ॥

वाढाविलें बालक जें लाड लावुनी ॥ प्रेमा त्यांचिषयिं किती

बालकां मनीं ॥ नकळे मज लवहि नसे अनुभव कीं त्याचा ॥ १ ॥

राजा : मातुश्री, मनांत काय हेतु धरून येणं केलं ?

ताप० : ऐक. हा दीर्घायु बालक जन्मला, त्याच वेळीं उर्वशीनं कांहीं कारणानं ठेव म्हणून माझ्या स्वाधीन केला. पुढें भगवान् न्यवन ऋषींनीं क्षत्रियकुमारा-प्रमाणें याचा जातकर्मादि सर्व विधि केला आणि सर्व विद्या ज्ञानाच्यावर घनुवेदांतही याला प्रवीण केला.

राजा : तर मग हा खरोखर सनाथ झाला !

ताप० : परंतु आज ऋषिकुमाराबरोबर पुष्पसमिधा आणायला गेला होता, तिथें याच्या हातून आश्रमधर्माविरुद्ध असं कांहीं कृत्य झालं.

राजा : तें कोणतं ?

ताप० : तिथें एका झाडावर तोंडांत मांसाचा तुकडा धरून एक शूद्रपक्षी बसला होता, त्याला यानें बाण मारून खाली पाडलं.

राजा : बरं मग ?

ताप० : मग ही गोष्ट च्यवन ऋषींना समजली; तेव्हां त्यांनीं मला सांगितलं, कीं आतां ही ठेव ज्याची त्याला नेऊन दे. म्हणून मी याला उर्वशीच्या स्वाधीन करायला आज इथें आलों.

राजा : तर मग या आसनावर बसावं. (बसते) लतव्या जा, उर्वशीला बोलावून आण. (तो आज्ञा म्हणून जातो. राजा पुत्राकडे पाहून) बाळा ये !

पद. (असुनि तुझें मुख फार)

आलिंगन मज देई कुमारा ॥ ये ये वा सकुमारा ॥ धृ० ॥
हिमकर सुखवी कांतमण्याला ॥ तैसें या जनकास ॥ भेदुनि
दे आनंद, सुदैवें ॥ लाभ होय हा खास ॥ १ ॥

ताप० : जा बाळा. तुझा पिता काय सांगतो तें ऐक.

(मुलगा राजाजवळ जाऊन त्याचे पाय धरितो.)

राजा : (त्यास आलिंगन देऊन) बाळा, हा ब्राह्मण तुझ्या पित्याचा प्रियमित्र आहे. तर त्यालाही नमस्कार कर. अरे जा, भिजं नकोस.

विदू० : अरे, तो कां भिईल ! त्यानं आश्रमांत माझ्यासारखीं माकडं पुष्कळ पाहिलीं असतील !

मुलगा : (हंसून) काका, मी नमस्कार करतो.

विदू० : तुझं कल्याण असो बरं, बाळा !

(इतक्यांत उर्वशी व कंचुकी येतात.)

कंचु : बाईसाहेब, असं इकडून यावं.

उर्व : (मुलाकडे पहात.)

पद. (कहाके पथक कहा)

चापधर कुमार हा बैसला कुणाचा ॥ धृ० ॥ घेउनिया कनका-
सर्नि ॥ नाथ कसे स्वकरांनी ॥ केशभार सावरुनी ॥ बांधिती
तयाचा ॥ १ ॥

(तापसीकडे पाहून) अग बाई, या सत्यवतीबाई ! तर मग हा माझाच बाळ
आयु ! बराच मोठा झाला आतां.

राजा : (उर्वशीला पाहून) बाळा -

साकी.

ही तव जननी उत्सुकतेनें तुज भेटायी आली ॥ पुत्रस्नेहें
पान्हा फुटला, काचोळी ही भिजली ॥ बाळा जावोनी ॥
सुखवीं तिजला भेटोनी ॥ १ ॥

ताप : जा बाळा, आईला भेट जा. (उर्वशी तापसीस नमस्कार करिते.)
मुली, नवऱ्याच्या प्रीतीतली हो बरं !

उर्वशी : (आयूनें नमस्कार केल्यावर त्यास उचलून) बाळा, वडिलांचा
आज्ञाधारक हो. (राजास वंदन करिते)

राजा : पुत्रवती ये ये ! या सिंहासनावर बैस.

(उर्वशी अर्धसिंहासनावर बसते)

ताप० : मुली, तुझा हा आयु बाळ विद्याभ्यास करून अंगावर कवच
धारण करण्याजोगा मोठा झाला. तर आतां तुझ्या पतीच्या समक्ष ही तुझी
ठेव मी तुझ्या स्वाधीन करतें. येऊं तर आतां ? आश्रमधर्मांत अंतर पडेल
म्हणून म्हणतें.

उर्वशी : सासूबाई,

पद. (दईं मारे)

फार दिवशीं भेटलांत ॥ या म्हणूं कसें ॥ धृ० ॥ मीं निरोप
नाहीं दिला ॥ तरी व्यत्यय धर्माला ॥ या परंतु हें कराच ॥
होय भेट फिरनसें ॥

राजा : मातुःश्री, च्यवनऋषींना माझा प्रणिपात सांगावा.

ताप० : सांगेन बरं. येतें हं बाळा.

मुल० : आजी, तूं खरंच जाणार कां ? तर मलाही घेऊन चल. मी नाही
इथें राहायचा.

राजा : बाळा, इतके दिवस त्या आश्रमांत होतास. आतां मोठा झालास
म्हणून गृहस्थाश्रमांत रहा. हें काय बरं ? ये.

ताप० : बाळा, वडील सांगतात तें ऐक.

मुल० : बरं तर. पण आजी,

पद. (त्रिताल. भैरवी)

मणिकंटक या नांवाचा ॥ माझा मोर मला धाडुन दे ॥

फुटतांचि पिसारा त्याला ॥ माझा मोर मला धाडुन दे ॥

घेउनि अंकीं शिर खाजवितां ॥ निद्रा घेई जो आनंदें ॥ १ ॥

आजी, देशील ना धाडून ?

ताप० : देईन बरं बाळा. तुमचं सर्वांचं कल्याण असो. (जाते)

राजा : सुंदरी !

पद. (किति कपटि अससि तूं)

सुतवंत जर्गीं बहु असती ॥ परि त्यांमाजीं, धन्य एक मी,

या तव कुमरें खचित सुदति ॥ धृ० ॥ इंद्राणीसुत जयंत-

लाभें, इंद्र जसा तो धन्य सुकृति ॥ १ ॥

(उर्वशी कांहीं आठवून रडूं लागते)

विदू० : (पाहून,) अरे ! पण आमची वहनी एकाएकीं रडूंकां लागली पहा !

राजा : (घाबरून) प्रिये, हें काय ?

: ६४ :

पद. (गत वैभव झालों ऐसा)

कां कारिसि शोक आतां हा ॥ धृ० ॥ पीनकुचावरि बहु
तेजाची ॥ लोळे एकसरी मोत्यांची ॥ त्यावरि सखये
जलविदूंची ॥ होय दुजीं ही माळ पहां ॥ १ ॥

उर्व०:—

पद. (सोच समज नादान)

बाळ पुन्हा हा मजला भेटे ॥ या आनंदें अंतर दाटे ॥ धृ० ॥
परि इंद्राच्या नामासरसी ॥ नियम आठवे कांहीं मजसी ॥
दुःख मनाला त्याचें वाटे ॥ १ ॥

राजा : तो कोणता नियम ?

उर्व० : पूर्वी माझं मन आपल्यावर आसक्त झालं असं पाहून इंद्रानं मला
आज्ञा केली कीं, जेव्हां माझा प्रिय मित्र तुझ्या पुत्राचं मुख पाहिल तेव्हां
तूं परत ये. या इंद्राच्या आज्ञेप्रमाणे आपला वियोग न व्हावा म्हणून,

पद. (राग जोगी दादरा)

च्यवनाश्रमि या मुलास सत्यवतीपार्शी ॥ जन्मतांचि ठेवियला
वेद शिकायासी ॥ धृ० ॥ साह्य तुम्हा घावयासि योग्य
जाणुनी ॥ आज तिनें मजसि दिला बाळ आणुनी ॥ आतां
सहंवाससुखा मुकली ही दासी ॥ १ ॥

राजा : हर हर !

पद. (कांते फार तुला)

कैसी विधिनें निष्ठुरता ही मजवरती केली ॥ सौख्याची ती
आशा माझी एकाएकीं लोपुनि गेली ॥ धृ० ॥ मेघजलानें जैसा
तरुचा ॥ शांत चि होतां ताप रवीचा ॥ अवचित त्यावरि वीज
पडावी ॥ गति तैशी कीं माझी झाली ॥ १ ॥ पाहुनि सुंदर
पुत्रमुखाला ॥ झाला फारचि तोष मनाला ॥ इतुक्यांतचि
ही तव विरहाची दुःसहवार्ता कानीं आली ॥ २ ॥

विंदू० : काय पहा, सुखाची गोष्ट तीच दुःखाचं कारण झाली ! आतां मात्र आमचे महाराज वल्कल, परिधान करून तपोवनांत जातील असं वादतं. वि. १५ उर्व० :

पद (सख्ये अनुस्ये)

दैवा हा माझा भोगचि आला ॥ देऊं मी दोष कुणाला ॥ १ ॥
आतां बालक हा मोठा झाला ॥ सर्वहि तो विद्या शिकला ॥ २ ॥
अपुला कार्यभाग अवघा सरला ॥ जाणुनि हें सुरलोकाला ॥ ३ ॥
जाते टाकुनि ही येथें मजला ॥ वाटेलचि खचित तुम्हांला ॥ ४ ॥

राजा : छे छे ! असं म्हणूं नकोस. कारण.

पद (कालंगडा. दादरा)

दोष तुझा कांहि नसे ॥ यांत सखे गे ॥ धू० ॥ विरहा कारण
परवशता ही ॥ तींत न सौख्य वसे ॥ १ ॥ सोडुनि मजला
स्वर्गी नच जा ॥ हें मी सांगु कसें ॥ २ ॥

आणखी मी सुद्धां

नृपपद बाळा देउनि सेविन ॥ कानन घोर असें ॥ ३ ॥

मुल० :

अंजनीगीत.

मोठे मोठे भूपति राया ॥ योग्य राज्यभर शिरीं धराया ॥
लावुनि बालक हा त्या ठायां ॥ काय करिल सांगा ॥ १ ॥

राजा : बाळा,

पद (जरि असे धर्म मम साचा)

जरि गंधगजाचा छावा, तरि अन्य गजांना भारी ॥ जरि
भुजंगशिशु तो नांवा, तरि असतो तीव्र विषारी ॥ नृपतनय
तेवि समजावा, योग्य भू वरांया सारी ॥ चाल ॥ जरि अल्प
वयानें असला ॥ तरि जात्या गुण जो ठसला ॥ तो लपे कधि-
न अंधारी ॥ हें मनीं सत्य अवघारी ॥ १ ॥

वि.५

लातव्या, मंत्रिमंडळास माझा निरोप सांग की, आयूच्या राज्याभिषेकाची तयारी करावी. (आशा म्हणून कंचुकी दुःखानेंच जातो)

(एकाएकी सर्वांच्या दृष्टी चकित होतात)

राजा : हें आकाश निरभ्र असून विद्युल्लता कशी बरं चमकू लागली ?

उर्व० : अंग बाई ! हे भगवान् नारदमुनी आले !

राजा : सखे, खरंच !

पद (बहुनीप तरू फुडुनी)

मुनि नारद हे येति वरुनि भूतलावरी ॥ धृ० ॥ कांचन रुचि-
पिंगजटा शिरिं विराजंती ॥ यज्ञसूत्र धवल जशी, चंद्रकोर ती ॥
मुक्ताफळ माळ गळां, शोभते किती ॥ वाटे, कनकांकुर
सुरतरु हा त्रिभुवनसंचारी ॥ १ ॥

अध्योदक आण आधीं.

उर्व० : (आणून) हें आणलं अध्योदक महाराज.

नार० : (प्रवेश करून) मध्यलोकपाळाचा विजय असो.

राजा : (अध्योदक सोडून) भगवन् ! मी प्रणिपात करितों.

उर्व० : मी नमस्कार करतें.

नार० : तुम्हां उभयतांचा वियोग नसो.

राजा० : (मनांत) असं होईल तर मग काय ! (उघड मुलास आलिंगून)
बाळा, नारदमुनींना नमस्कार कर.

मुल : भगवन्, हा उर्वशीपुत्र आयु प्रणाम करतो.

नार० : वत्सा, दीर्घायु हो.

राजा० : मुनिमहाराज, या आसनावर बसावं.

नार० (बसून) राजा, तुला इंद्राचा एक निरोप आहे. तो ऐक.

राजा० : सांगावा महाराज कोणता तो. माझं लक्ष आहे.

नार० : संपूर्ण राज्यकारभार पुत्रावर टाकून, तूं वनांत जाण्याचा निश्चय
केलास, हें वर्तमान देवेंद्राला स्वप्रभावानं कळलं; म्हणून त्यानं तुला असं
सांगितलं आहे कीं

: ६७ : नगर वाचनालय सातारा

साकी. **संगणकीकृत**

कांहीं कालें असुरसुरांचें होईल रण त्या कार्ती ॥ पुरूरवां नृप
जिकिल असुरां, ऐसी वाणी वदली ॥ त्रिकालविन्मुनिची ॥
कथिली तुजला ती साची ॥ १ ॥

याकरितां तूं शस्त्रत्याग करूं नकोस. ही उर्वशी तुझं जीवमान आहे तोंपर्यंत
तुझी सहघर्मचारिणी होऊन राहील.

उर्व० : (मनांत) या आशीर्वादानं माझ्या मनांतलं शल्यच काढलं तर !

राजा : मुनिवर्य, देवेंद्राचा दासच आहे मी !

नार० : ठीकच आहे ! कारण—

दिंडी.

करी मघवा तव कार्य भूमिपाला ॥

तूहि करिसी साह्य त्या वासवाला ॥

देइ अग्निस् रवि तेज अस्तमानी ॥

प्रभार्ती तो सूर्यास दे फिरोनी ॥ १ ॥

(आकाशाकडे पाहून) रंभे, प्रत्यक्ष इंद्रानं आयूला राज्याभिषेक करण्याची
सर्व सामग्री तयार केली आहे, ती घेऊन ये.

रंभा० : (प्रवेश करून) भगवन् ! ही आणली.

नार० : (मुलाच्या मस्तकावर कलश ओतून) रंभे, बाकीचा सर्व विधि तूं कर.

रंभा : (सर्व करून) बाळा, नारदमुनींना नमस्कार कर. (तो तसें करतो.

त्यास नारद ' कल्याण होवो ' असा आशीर्वाद देतात.) बाळा, आतां

पित्याला आणि आईला नमस्कार कर. (तो तसें करतो. राजा त्यास

“ कुलधुरंधर हो ” असा आशीर्वाद देतो व उर्वशी ' पित्याचा लाडका हो '

असा आशीर्वाद देऊन त्यास ' रंभेला नमस्कार कर ' असें सांगते. तो तसें करतो.)

नार० : रंभे, वत्साला सिंहासनावर बशीव. (ती बसविते.)

[पडद्यांत]

पहिला घैतालिक : युवराजांचा जयजयकार.

प्रबंध.

ब्रह्मसुत अत्रिमुनि ॥ अत्रिसुत चंद्र तो ॥
चंद्रसुत बुध, तथा ॥ नाथ अमुचे ॥
एकमेकांपरी ॥ ते जसे, तूहि हो ॥
जनकसम, घेउनी ॥ सुगुण त्याचे ॥
दुर्जा सर्व आशिर्वचें राजकुलिया ॥
असति आर्धीच ती भूपतनया ॥ १ ॥

दुसरा : युवराजांचा जयजयकार.

जान्हवी ती जशी ॥ हिमनगीं सागरीं ॥ राज्यलक्ष्मी तशी ॥
तात तनयीं ॥ भागिली, परि तुला ॥ अधिक ही शोभते ॥
अससि तूं अचलधी परम विनयी ॥ जसा पर्वतीं हिमनग श्रेष्ठ,
तव जनकही ॥ धीरलोकीं तसा श्रेष्ठ पाही ॥ २ ॥

रंभा : सखे, पुत्राला युवराजपद मिळालं, आणि तुला पतीच्या चिरसमागमाचा
लाम झाला, या दोन्ही गोष्टी चांगल्याच झाल्या.

उर्व० : हा आनंद दोर्धीनाही सारखाच आहे. (मुलास हातीं धरून) बाळा,
ब्येष्ट मातेला नमस्कार कर जा.

राजा : थांब जरा. सर्वच मिळून जाऊं तिकडे.

नार० : राजा,

साकी.

सेनानायकपदीं स्थापिला महासेन इंद्रानें ॥
स्मरलें मज तें, युवराजपदीं याच्या अभिषेकानें ॥
शोभा त्या कालीं ॥ तैसी आज पहा दिसली ॥ १ ॥

राजा : आपला अनुग्रह झाल्यावर काय होणार नाही !

नार० : राजा, इंद्रानं तुझं आणखी काय प्रिय करावं ?

राजा : महाराज, आणखी काय प्रिय करायचं ! परंतु

पद (हा उत्सुक तव संगमा)

तो प्रसन्न जरि मजवरी ॥ हाचि वर देवो ॥ विद्या-श्रीचा
एका घरी ॥ वास तो होवो ॥ त्या दोघींचें यावरी ॥ बैर तें
जावो ॥ लाभो सौख्य सदां संजनां ॥ त्यांची सफल असो
कामना ॥ राहो सत्कर्मी वासना ॥ दुरित लय पावो ॥ १ ॥

(सर्व ज्ञातात)

कि. १-५०

अंक ५ वा समाप्त.

प्रार्थना.

पद

(तन धि त्रोम् तनन या चा०)

चिन्मया, सकलहृदया ॥ सदया, दे, या गोविंदा, वर वरदा,
कलिमलविलया ॥ घृ० ॥

विषयपिपासापीडितसा ॥ निःसारा, संसारा, मृगनीरा-सम,
भुल्लो, मी, परि फसल्लो, विस्मरल्लो, तव भजनी,
लागाया ॥ १ ॥

कामधनाशा, ही विवशा ॥ मन्नाशा, सरसावे, तत्पार्शी,
सांपडल्लो, ये धावोनी, यांतोनी, सोडबुनी, मज ध्याया ॥ २ ॥
सौख्य सदा नव ज्या ठायीं ॥ तापाचा, पापाचा, लेश नसे
शांति वसे, ने येवोनी, त्या स्थानीं, सुखभुवनीं, शिवराया ॥ ३ ॥

: समाप्त :

गोविंद बल्लाळ देवल
यांची

नाट्य - संपदा

	किंमत
	रु. आ.
दुर्गा	० - ५
मृच्छकटिक (सचित्र)	१ - १२
विक्रमोर्वशीय	१ - ८
शापसंभ्रम	१ - ०
झुंझारराव (सचित्र)	१ - ४
संशयकल्लोळ (सचित्र)	१ - ८
शारदा (सचित्र)	२ - ४

व्यवहार
शुद्धि
स्व

प्रथितयश नाटककारांचीं

नीरा पौराणिक नाटके

कै. न. चिं. केळकर
कृष्णार्जुन युद्ध
वीर-विडंबन

*

श्री. स. अ. शुक्ल
सिंहाचा छावा
स्वर्गावर स्वारी

*

श्री. य. गो. जोशी
भोळा शंकर

*

प्रबोधनकार ठाकरे
टाकलेलं पोर

श्री. ग. कृ. फाटकशास्त्री
स्वर्ग साम्राज्य
स्वर्ग-सुंदरी
लाडकी लक्ष्मी

*

श्री. मा. आ. कामत
बहकलेला ब्रह्मचारी

*

श्री. वा. नी. आगटे
महानंदा

*

श्री. द. ग. सारोळकर
राजांचा राजा

किंमत प्रत्येकीं १॥ रु. ट. ख. निराळा.

बलवन्त पुस्तक भाण्डार, मुंबई ४